

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Η παιδική φτώχεια στην Ελλάδα, ως παράγοντας κοινωνικού αποκλεισμού και περιστολής των δικαιωμάτων του παιδιού, κατά την πρόσφατη οικονομική κρίση 2010-2020

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Λεωνίδας Νίκας

Αθήνα, 2022

Τριμελής Επιτροπή

Ανδρέας Λύτρας, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Κωστόπουλος Τρύφωνας, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Κήπας Μιλτιάδης, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Λεωνίδας Νίκας, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στη Σοφία, στον Ιάσονα και στον Ορφέα

Συντομογραφίες

Eurostat: European Statistical service

EU-SILC: EU-Statistics on Income and Living Conditions

Unicef: United Nations International Children's Emergency Fund

ΑΕΠ: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν

ΑμεΑ: Άτομα με ειδικές Ανάγκες

ΔΟΕ/ΙΛΟ: Διεθνής Οργάνωση Εργασίας

Ε.Ε.-27: Ευρωπαϊκή Ένωση των 27 κρατών-μελών

ΕΕ: Ευρωπαϊκή Ένωση

ΕΕΔΑ: Εθνική Επιτροπή για του Δικαιώματα του Ανθρώπου

ΕΛΣΤΑΤ: Ελληνική Στατιστική Αρχή

ΕΣΚΕ: Εθνική Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη

ΕΣΠΑ: Εταιρικό Σύμφωνο για το Πλαίσιο Ανάπτυξης

ΗΠΑ: Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής

ΙΕΚ: Ινστιτούτο Επαγγελματικής Εκπαίδευσης

ΟΗΕ: Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών

ΟΟΣΑ: Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης

Περιεχόμενα

Πίνακες	7
Γραφήματα	8
Περίληψη	10
Abstract.....	12
Εισαγωγή.....	14
Μέρος Α	18
Θεωρητική προσέγγιση.....	18
Κεφάλαιο 1ο.....	18
Η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός.....	18
1.1 Φτώχεια και οικονομική κρίση στην Ελλάδα	18
1.2 Προσεγγίσεις της φτώχειας	22
1.3 Κοινωνικός αποκλεισμός.....	27
Κεφάλαιο 2ο.....	30
Παιδική ηλικία. Παιδική φτώχεια. Δικαιώματα	30
2.1 Παιδική ηλικία.....	30
2.2 Παιδική φτώχεια.....	35
2.3 Τα δικαιώματα του παιδιού	38
2.4 Τα δικαιώματα του παιδιού στην ελληνική έννομη τάξη.	41
Μέρος Β.....	43
Εμπειρικά δεδομένα.....	43
Κεφάλαιο 3 ^ο	43
3.1 Μεθοδολογία	43
3.2 Μέσο ισοδύναμο ατομικό διαθέσιμο εισόδημα τη δεκαετία 2010-20 στην Ελλάδα.....	45
3.3 Κίνδυνος παιδικής φτώχειας στην Ελλάδα και στην Ε.Ε.-27, 2010-20.....	47
3.4 Επιμονή της παιδικής φτώχειας	50
3.6 Χάσμα (βάθος) κινδύνου της παιδικής φτώχειας.....	51
3.7 Παιδική φτώχεια και απασχόληση γονέων.....	52
3.8 Παιδική φτώχεια και κοινωνικές μεταβιβάσεις	53
3.9 Παιδική φτώχεια και διαγενεακή μεταβίβαση.	57
3.10 Παιδική φτώχεια ή κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα 2010-20	59
Κεφάλαιο 4 ^ο	62
4.1 Παιδική φτώχεια και θεμελιώδη δικαιώματα του παιδιού	62
4.2 Παιδική φτώχεια και υγεία.....	64
4.3 Παιδική φτώχεια κι εκπαίδευση.....	71
4.4 Παιδική φτώχεια και υλικές στερήσεις.....	75

4.5 Παιδική φτώχεια και εργασία	78
Κεφάλαιο 5°	80
5. Ευρωπαϊκή εγγύηση για τα παιδιά-Εθνική Στρατηγική.....	80
Επίλογος-Συμπεράσματα.....	83
Βιβλιογραφία-πηγές.....	88

Πίνακες

Πίνακας 3.1. Μέσο ισοδύναμο ατομικό διαθέσιμο εισόδημα:2008-2020.....	45
Πίνακας 3.2. Γραμμή φτώχειας της Ελλάδας σε ευρώ κατά έτος (60% μέσου ατομικού διαθέσιμου εισοδήματος).....	46
Πίνακας 3.3 Κίνδυνος φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, υπολογιζόμενος με το κατώφλι φτώχειας (πληθωρισμένο με τον εναρμονισμένο δείκτη καταναλωτή)2005/2008.....	49
Πίνακας 3.4. Βάθος (χάσμα) κινδύνου φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, κατά φύλλο και ομάδες ηλικιών.....	52
Πίνακας 3.5. Κίνδυνος φτώχειας πριν από όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις.....	55
Πίνακας 3.6. Κίνδυνος φτώχειας πριν από τα κοινωνικά επιδόματα.....	56
Πίνακας 3.7. Κίνδυνος φτώχειας μετά από όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις.....	56
Πίνακας 3.8. Σχέση μεταξύ του κινδύνου φτώχειας των απογόνων και του επαγγέλματος του πατέρα.....	58
Πίνακας 4.1. Ποσοστό ακάλυπτων αναγκών υγειονομικής περίθαλψης (ιατρικών) σε νοικοκυριά με παιδιά όσον αφορά το εισόδημα, Ελλάδα και ΕΕ-27 (2017).....	69
Πίνακας 4.2. Ποσοστό ατόμων που ανέφεραν ακάλυπτες ανάγκες λόγω χρόνων αναμονής, απόστασης, μετακίνησης ή κόστους.....	70
Πίνακας 4.3. Δαπάνες για εκπαίδευση (σε εκατομ. Ευρώ), Ελλάδα.....	72
Πίνακας 4.4. Βασικοί λόγοι μη χρήσης υπηρεσιών βρεφονηπιακών σταθμών.....	73
Πίνακας 4.5. Μαθητική διαρροή ανά τύπο σχολείου, Ελλάδα.....	74
Πίνακας 4.6. Δαπάνες για δημόσια κι ιδιωτική εκπαίδευση ανά έτος και πηγή χρηματοδότησης (σε εκατομ. Ευρώ).....	75
Πίνακας 4.7. Ποσοστιαία (%) κατανομή πληθυσμού με υλική υστέρηση στις ευρωπαϊκές χώρες 2008-2020.....	77

Γραφήματα

Γράφημα 1.1. Ποσοστό φτώχειας με όριο εισοδήματος το 1,90\$ την ημέρα 2015-2020.....	19
Γράφημα 1.2. Ποσοστό κινδύνου φτώχειας Ε.Ε.-27 2010-20.....	20
Γράφημα 1.3. Το ΑΕΠ της Ελλάδας σε σταθερές τιμές έτους 2015, καθώς και οι αντίστοιχοι ρυθμοί μεγέθυνσης.....	21
Γράφημα 1.4. Ποσοστό πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας: 2005,2008-2021.....	22
Γράφημα 3.1. Ποσοστό κινδύνου φτώχειας συνολικού πληθυσμού, μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις σε Ελλάδα και ΕΕ-27, 2010-20.....	47
Γράφημα 3.2. Ποσοστό κινδύνου φτώχειας για παιδιά έως 18 ετών, μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις σε Ελλάδα και ΕΕ-27, 2010-20.....	48
Γράφημα 3.3. Ποσοστό γενικού πληθυσμού και παιδιών (κάτω των 18 ετών) που διατρέχει επίμονο κίνδυνο φτώχειας ανά ηλικία στην Ελλάδα και Ε.Ε.-27, 2010-2020.....	50
Γράφημα 3.4. Βάθος (χάσμα) κινδύνου φτώχειας: 2005, 2008, 2020.....	51
Γράφημα 3.5. Ποσοστό κινδύνου φτώχειας σε νοικοκυριά με και χωρίς παιδιά, ανά χαμηλό βαθμό απασχόλησης του νοικοκυριού (πληθυσμός ηλικίας 18-59 ετών), Ελλάδα 2010,2015, 2019, 2020.....	53
Γράφημα 3.6. Δαπάνες κοινωνικής προστασίας ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, Ελλάδα και ΕΖ15, 2000-2015.....	54
Γράφημα 3.7. Ποσοστό κινδύνου φτώχειας (κοινωνικές μεταβιβάσεις).....	55
Γράφημα 3.8. Παιδική φτώχεια και γονεϊκή εκπαίδευση στην Ελλάδα.....	58
Γράφημα 3.9. Ποσοστό (%) πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας ή σε κοινωνικό αποκλεισμό: 2005, 2008-2020.....	60
Γράφημα 3.10. Ποσοστό παιδιών που διατρέχουν κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, κάτω των 18 ετών, ανά φύλλο, Ελλάδα και Ε.Ε.-2027, *2005-2019/2020.....	61
Γράφημα 3.11. Ποσοστό πληθυσμού που διατρέχει κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, ανά τύπο νοικοκυριού, Ελλάδα 2020.....	62
Γράφημα 4.1. Μεταβολή των δημοσίων δαπανών για την υγεία (αναπροσαρμοσμένη με βάση το έτος 2009=1).....	65
Γράφημα 4.2. Κατά κεφαλή δαπάνη σε ευρώ, Ελλάδα-ΕΕ.....	65
Γράφημα 4.3. Η γενική κατάσταση υγείας για τα παιδιά ηλικίας 2 έως 14 ετών.....	66

Γράφημα 4.4. Ιδιωτικές δαπάνες στην υγειονομική περίθαλψη ως ποσοστό συνολικής τρέχουσας υγειονομικής δαπάνης.....	67
Γράφημα 4.5. Δείκτης GALI: Παιδιά ηλικίας 2-14 ετών, ανάλογα με το βαθμό περιορισμού δραστηριοτήτων, λόγω προβλημάτων υγείας, 2019.....	67
Γράφημα 4.6. Σύνολο θανάτων ανά έτος και ηλικιακή ομάδα.....	68
Γράφημα 4.7. Ποσοστό παιδιών που διατρέχουν κίνδυνο φτώχειας και ζουν σε νοικοκυριά που δηλώνουν ακάλυπτες υγειονομικές ανάγκες για τουλάχιστον ένα παιδί, ΕΕ-27 και Ελλάδα (2017).....	69
Γράφημα 4.8. Σύγκριση προϋπολογισμού (% του ΑΕΠ) Ελλάδας και μέσου όρου ΕΕ-27(2010-2019).....	72
Γράφημα 4.9. Ποσοστό και αριθμός παιδιών κάτω των 3 ετών που βρίσκονται εκτός της επίσημης προσχολικής αγωγής ανά ελληνική περιφέρεια (2020).....	73
Γράφημα 4.10. Ποσοστιαία κατανομή πληθυσμού με υλικές στερήσεις κατά ομάδες ηλικιών, 2009, 2012, 2015, 2017-2020.....	76
Γράφημα 4.11. Ποσοστό και αριθμός παιδιών ηλικίας 5 έως 17 ετών σε παιδική εργασία και επικίνδυνη εργασία, παγκόσμιες εκτιμήσεις, 2000-2020.....	79
Γράφημα 4.12. Οικονομικά ενεργά παιδιά, σε ποσοστό % ανά περιοχή στην Ελλάδα.....	80

Περίληψη

Οι φτωχοί μιας κοινωνίας, ένα διαχρονικό φαινόμενο, εντοπίζονται σε όλες τις σύγχρονες κοινωνικές συγκροτήσεις ως απότοκο της τρομακτικά άνισης κατανομής του πλούτου στον καπιταλιστικό τρόπο ανάπτυξης. Παρά τις προσπάθειες, κυρίως του νεοφιλελεύθερου δόγματος, να παρουσιάσει το τέλος της φτώχειας στον αναπτυσσόμενο κόσμο, το εγχείρημα απέτυχε παταγωδώς. Η φτώχεια είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο με ιδιαιτερότητες στο χώρο και στο χρόνο, αλλά παραμένει παρούσα και μάλιστα με νέες μορφές, τους νεόπτωχους.

Η παιδική φτώχεια ήρθε στο επίκεντρο της ερευνητικής δραστηριότητας κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ως αποτέλεσμα της αναγνώρισης τόσο της παιδικής ηλικίας ως μιας ιδιαίτερης περιόδου στην ανάπτυξη του ανθρώπου, όσο και ως αποτέλεσμα της οικουμενικής αποδοχής των δικαιωμάτων του παιδιού. Η μελέτη των χαρακτηριστικών της παιδικής φτώχειας, οι παράγοντες που την επηρεάζουν και η συμβολή της στη διαγενεακή μεταβίβασή της, υπήρξαν τα ερεθίσματα για τη διερεύνηση του θέματος στην παρούσα εργασία κατά τη δεκαετία της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα 2010-20. Επίσης, οι επιπτώσεις της παιδικής φτώχειας στον κοινωνικό αποκλεισμό των παιδιών και στην περιστολή των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους εμπίπτουν στο ερευνητικό πεδίο μας.

Η διπλωματική εργασία στο πρώτο μέρος στηρίζεται στην επιστημονική βιβλιογραφία, ανιχνεύοντας τη συμφωνία ή την ασυμφωνία των ερευνητών γύρω από τον ορισμό και τη μέτρηση της φτώχειας ως απόλυτου ή σχετικού μεγέθους. Η ενδεχόμενη συσκότιση της έννοιας «φτώχεια» και η ανάμιξή της με τον κοινωνικό αποκλεισμό, η αποσαφήνιση της έννοιας της παιδικής ηλικίας και της παιδικής φτώχειας, καθώς και ο προσδιορισμός της έννοιας του παιδιού και των δικαιωμάτων του, αποτέλεσε το αντικείμενο της θεωρητικής προσέγγισης.

Στο δεύτερο μέρος η εμπειρική ανάλυση αξιοποιεί τα στατιστικά στοιχεία κυρίως από την ΕΛΣΤΑΤ και τη Eurostat, μέσω της έρευνας EU-SILC, αλλά και άλλους διεθνείς οργανισμούς για την παιδική φτώχεια, διευρύνοντας το ερευνητικό ενδιαφέρον προς τον κοινωνικό αποκλεισμό και τις επιπτώσεις στα δικαιώματα του παιδιού.

Από την έρευνα αποδεικνύεται ότι η παιδική φτώχεια δεν προκύπτει από στοιχεία που συλλέγονται απευθείας από τα παιδιά, αλλά με έμμεσο τρόπο από τις οικογένειες που διαβιούν. Όλοι οι δείκτες που αφορούν στην παιδική φτώχεια στην

Ελλάδα το 2010-20 κινούνται πάνω από τον αντίστοιχο μέσο ευρωπαϊκό όρο, πάνω από τους δείκτες της ενήλικης φτώχειας κι επιδεινώνονται αισθητά το πρώτο μισό της δεκαετίας. Στο δεύτερο μισό, ενώ οι δείκτες παρουσιάζουν μία σχετική πτώση, εντούτοις δεν είναι ανάλογη της ανόδου, επιδεικνύοντας μία ανθεκτικότητα στο χρόνο. Ανάλογη εικόνα παρουσιάζουν και οι δείκτες για τον κίνδυνο φτώχειας ή τον κοινωνικό αποκλεισμό, στον οποίο εντάσσονται στο τέλος της δεκαετίας ένα στα τρία παιδιά. Συνακόλουθα, εντοπίζεται περιορισμός και στα θεμελιώδη δικαιώματα των παιδιών, δεδομένου ότι μειώθηκαν δραστικά οι αντίστοιχες κρατικές δαπάνες.

Τα ευρήματα της έρευνας είναι ενδεικτικά για την αναγκαιότητα της μεταστροφής των κρατικών πολιτικών, εθνικών κι ευρωπαϊκών, για την προάσπιση «του συμφέροντος του παιδιού», που αποτελεί την προμετωπίδα των Δικαιωμάτων του Παιδιού (ΟΗΕ, 1989), με παιδοκεντρικά δημοσιονομικά μέτρα και την κατάρτιση παιδικών κρατικών προϋπολογισμών, σε συνεργασία με τους φορείς προστασίας του παιδιού, ανοίγοντας έτσι ένα νέο πεδίο έρευνας.

Λέξεις κλειδιά: παιδική φτώχεια, παιδική ηλικία, κοινωνικός αποκλεισμός, δικαιώματα.

Abstract

The poor of a society, a timeless phenomenon, are found in all modern social structures as an offshoot of the appallingly unequal distribution of wealth in the capitalist mode of development. Despite efforts, mainly by the neoliberal doctrine, to present the end of poverty in the developing world, the project has failed miserably. Poverty is a global phenomenon with particularities in space and time, but it remains present and even in new forms, the newly poor.

Child poverty has become the focus of research activity in recent decades, as a result of the recognition of both childhood as a special period in human development, and as a result of the universal acceptance of children's rights. The study of the characteristics of child poverty, the factors that influence it and its contribution to its intergenerational transmission, were the stimuli for the investigation of the subject in the present work during the decade of the economic crisis in Greece 2010-20. Also, the effects of child poverty on the social exclusion of children and the restriction of their fundamental rights fall within our research scope.

In the first part, the master's thesis is based on the scientific literature, tracing the agreement or disagreement of researchers around the definition and measurement of poverty as an absolute or relative measure. The eventual obfuscation of the concept of "poverty" and its mixing with social exclusion, the clarification of the concept of childhood and child poverty, as well as the definition of the concept of the child and the rights of the child, was the object of the theoretical approach.

In the second part, the empirical analysis utilizes statistical data mainly from ELSTAT and Eurostat, through the EU-SILC survey, as well as other international organizations on child poverty, expanding research interest towards social exclusion and the effects on children's rights.

Research shows that child poverty does not result from data collected directly from children, but indirectly from the families in which they live. All indicators related to child poverty in Greece in 2010-20 move above the corresponding European average, above the indicators of adult poverty and worsen noticeably in the first half of the decade. In the second half, while the indicators show a relative decline, however, it is not proportional to the rise, demonstrating a durability over time. A similar picture is presented by the indicators for the risk of poverty or social exclusion, since it is going to affect one in three children by the end of the decade.

Consequently, there is also a restriction on the fundamental rights of children, given that the corresponding state expenditure was drastically reduced.

The research findings are indicative of the necessity to change state policies, national as well as European, in order to defend the best interest of the child, which constitutes the frontispiece of the Rights of the Child (UN, 1989), with child-centred fiscal policies and state budgets, in collaboration with child protection agencies, thus opening a new field of research.

Key words: child poverty, childhood, social exclusion, rights.

Εισαγωγή

Όπως εύστοχα αναφέρει ο Λύτρας (2017), παρεμβάλλοντας τη λέξη «επειδή» στα λεχθέντα από στελέχη της Credit Suisse, «3,4 δισεκατομμύρια ενήλικες έχουν πλούτο κάτω από 10.000 δολάρια Η.Π.Α., επειδή οι εκατομμυριούχοι, οι οποίοι είναι μόλις το 0,7% του ενήλικου πληθυσμού, κατέχουν το 45,2% του παγκόσμιου πλούτου», αποκαλύπτεται η αιτία της παραπάνω διαπίστωσης για την ανισοκατανομή του παγκόσμιου πλούτου.¹ Η διαπίστωση αυτής της τρομακτικής ανισότητας δεν μπορεί παρά να γεννά ερωτήματα για τα αίτια του φαινομένου της φτώχειας.

Από την άλλη ο Μπάουμαν, παίρνοντας αποστάσεις από όσους υποστηρίζουν ότι η φτώχεια είναι νεωτερικό φαινόμενο, αποφαίνεται ότι: «Κάθε κοινωνία μέχρι σήμερα είχε τους φτωχούς της».²

Στην προνεωτερική χριστιανική Ευρώπη οι φτωχοί ήταν «παιδιά του Θεού», τα οποία βασανίζονταν από την αμαρτία και η σωτηρία τους επαφίονταν στη φιλανθρωπία των πλουσίων. Αλλά και στις μέρες μας, σε πολλούς χριστιανικούς ναούς λειτουργούν ακόμα τα «φιλόπτωχα ταμεία», ως μία κατά κάποιο τρόπο «ευκαιρία» των ενάρετων, των εχόντων, να σώσουν την ψυχή τους.

Στη νεωτερική Ευρώπη, όπου ο ορθός λόγος ξέφυγε από τις θεοκρατικές αντιλήψεις, η φτώχεια συνδέθηκε με την «ηθική της εργασίας», ένα εργαλείο που στοχεύει στην εξαφάνιση της τριπλής απειλής: τη φτώχεια, την ανεπάρκεια εργατικών χεριών και την απειλή της επανάστασης. Επέρχεται, έτσι, η σύνδεση της φτώχειας με την εργασία και πέρα από τις αντιλήψεις ότι οι φτωχοί είναι «απατεώνες», «εθισμένοι στη λήψη επιδομάτων»,³ «κοινωνικά παράσιτα», κλπ, χρησιμοποιούνται, εντέλει, ως «εφεδρικός στρατός εργασίας».⁴

Ωστόσο, στη μετανεωτερική κοινωνία ο ρόλος του φτωχού ως «εφεδρικού στρατού» έχει πάψει, εφόσον η κερδοφορία των επιχειρήσεων δεν εξαρτάται από τη μαζικότητα των εργατικών χεριών, αλλά από την κατανάλωση. Επομένως, η διάκριση πλέον γίνεται ανάμεσα σε αυτούς που μπορούν και καταναλώνουν και σε αυτούς που δεν μπορούν, δηλαδή τους φτωχούς, οι οποίοι αντιμετωπίζονται ως ένα πρόβλημα, ως μία «μαύρη τρύπα» στην ευημερούσα καταναλωτική κοινωνία και τους μη φτωχούς.

¹ Ανρ. Λύτρας, Τα Κοινωνικά, τόμος II, 2017, Πάντειον Πανεπιστήμιο, σελ. 6.

² Ζ. Μπάουμαν, Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι, 2004, Μεταίχμιο, σελ 239

² Ζ. Μπάουμαν, Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι, 2004, Μεταίχμιο, σελ 239

³ Ανδ. Λύτρας, Συνεργατική Κοινωνία, 2021, Πάντειον Πανεπιστήμιο, σελ. 40.

⁴ Όπ. π. σελ. 247-248

Η φτώχεια σήμερα δεν είναι «προνόμιο» μόνο του ονομαζόμενου «τρίτου κόσμου», όπως επικράτησε για δεκαετίες στη διεθνή βιβλιογραφία. Είναι πλέον ένα παγκόσμιο φαινόμενο, το οποίο έχει παρουσία σε κάθε χώρα του πλανήτη, προφανώς με διαφορετική μορφή και ένταση. Το γεγονός αυτό πιστοποιούν τόσο οι εκθέσεις όσο και οι δράσεις των διεθνών οργανισμών, όπως ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, η Παγκόσμια Τράπεζα, η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας, η Ευρωπαϊκή Ένωση, κ.ά. για την εξάλειψη της φτώχειας, ανεξάρτητα από τα κίνητρα και τις επιδιώξεις του κάθε οργανισμού.

Για την Ελλάδα, τόσο η Eurostat όσο και η Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), αλλά και άλλοι διεθνείς οργανισμοί, παρέχουν δεδομένα που την κατατάσσουν στις χώρες με το μεγαλύτερο δείκτη κινδύνου φτώχειας, ξεπερνώντας σταθερά τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, ενώ και οι δείκτες για την παιδική φτώχεια στις περισσότερες περιπτώσεις είναι υψηλότεροι από αυτούς του γενικού πληθυσμού. Η κατάσταση αυτή επιδεινώθηκε στην περίοδο της ελληνικής οικονομικής ύφεσης, όταν η αδυναμία άντλησης κεφαλαίων από τις διεθνείς χρηματαγορές αποτέλεσαν το όχημα επιβολής των μνημονίων δημοσιονομικής προσαρμογής (2010, 2012, 2015).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ευάλωτες ομάδες πληθυσμού, όπως κατ' εξοχήν θεωρούνται τα παιδιά, αντιμετωπίζουν πρόσθετους κινδύνους από την παιδική φτώχεια. Παρά το γεγονός ότι τα παιδιά δεν έχουν ακόμα επίσημα αποτελέσει «ομάδα στόχο» για τη μέτρηση της φτώχειας, η παρούσα διπλωματική εργασία επιδιώκει την ανίχνευση της παιδικής φτώχειας στην Ελλάδα, το μέγεθός της, την έντασή της και τις πιθανές επιπτώσεις της στα δικαιώματα του παιδιού και τον κοινωνικό αποκλεισμό τους τη δεκαετία 2010-2020, κατά την οποία έλαβε χώρα μια βίαιη φτωχοποίηση του πληθυσμού της.

Το ζητούμενο δεν είναι μόνο κατά πόσο η ελληνική οικονομική κρίση έχει επηρεάσει την παιδική φτώχεια, αυτό είναι αυτονόητο, αλλά ποια είναι τα χαρακτηριστικά της, ποια νοικοκυριά είναι πιο ευάλωτα, ποιο είναι το χάσμα και το βάθος της, τι γίνεται με τη διαγενεακή μεταβίβασή της, τι σχέση έχει με το επίπεδο εκπαίδευσης των γονέων τους ή τη σύνθεση της οικογένειας. Αν και κατά πόσο αυτά τα παιδιά ωθούνται στον κοινωνικό αποκλεισμό και πώς επηρεάζονται τα δικαιώματά τους.

Η εργασία αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος ανιχνεύεται κατά πόσο υφίσταται και σε ποια έκταση το φαινόμενο της φτώχειας, ιδιαίτερα στην περίοδο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα 2010-20. Ακολουθεί μία θεωρητική

προσέγγιση γύρω από το τι ορίζεται ως φτώχεια και ειδικότερα ως προς τη διάκριση σε «απόλυτη» και «σχετική» φτώχεια. Η επικράτηση της πολυδιάστατης σχετικής φτώχειας, ανοίγει το δρόμο για τη μελέτη του κοινωνικού αποκλεισμού και τη συσχέτισή του με τη φτώχεια και την αποστέρηση. Παρουσιάζονται συνοπτικά οι βασικές θεωρητικές συζητήσεις γύρω από τον κοινωνικό αποκλεισμό, τη θεωρητική εκκίνηση του φαινομένου και τα χαρακτηριστικά του.

Ακολουθεί η συνοπτική παρουσίαση της έννοιας της παιδικής ηλικίας, η προσέγγιση της παιδικής φτώχειας, των δικαιωμάτων του παιδιού, όπως αυτά καθορίστηκαν με την απόφαση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε.) το 1989 και η θέση τους στην ελληνική έννομη τάξη.

Στο δεύτερο μέρος αναλύονται τα εμπειρικά δεδομένα, από στατιστικές μετρήσεις και πίνακες της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ), της Στατιστικής Υπηρεσίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Eurostat) και άλλων διεθνών οργανισμών όπως ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), της United Nations International Children's Emergency Fund/Διεθνές Ταμείο Επείγουσας Βοήθειας των Ηνωμένων Εθνών για τα Παιδιά (Unicef), της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ/ΙΛΟ) και της Παγκόσμιας Τράπεζας.

Αρχικά, στο τρίτο κεφάλαιο, αναπτύσσεται συνοπτικά η μεθοδολογία της εμπειρικής ανάλυσης. Ακολουθούν τα εμπειρικά δεδομένα για την παιδική φτώχεια, σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat και της ΕΛΣΤΑΤ, η επιμονή της παιδικής φτώχειας, η σύνδεσή της με την απασχόληση των γονιών τους, το χάσμα της παιδικής φτώχειας, ο ρόλος των κοινωνικών μεταβιβάσεων, η διαγενεακή μεταβίβαση της φτώχειας και ο συσχετισμός της με τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα εμπειρικά δεδομένα της παιδικής φτώχειας που επηρεάζουν τα θεμελιώδη δικαιώματα του παιδιού σε σχέση με την υγεία, την εκπαίδευση, την ομαλή ανάπτυξή του και την ευημερία του και τέλος με την παιδική εργασία.

Στο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται μία συνοπτική αναφορά στην «ευρωπαϊκή εγγύηση για τα παιδιά» της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και στους στόχους της, καθώς και στη νέα Εθνική Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη και τη Μείωση της Φτώχειας 2021-27 στην Ελλάδα, για μια ολιστική αντιμετώπιση της κοινωνικής ένταξης και της μείωσης της φτώχειας.

Η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα και την παρουσίαση της βιβλιογραφίας.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι μέσα από την ανάλυση των δεδομένων να αναδειχθούν το εύρος της παιδικής φτώχειας, τα χαρακτηριστικά της και η σύνδεσή της με τον κοινωνικό αποκλεισμό και τα δικαιώματα του παιδιού. Ερωτήματα, όπως: «Υπάρχει και σε ποιο βαθμό παιδική φτώχεια; Για πόσο διάστημα τα παιδιά παραμένουν φτωχά; Η παιδική φτώχεια καθορίζει και σε ποιο βαθμό την ενήλικη φτώχεια; Ποια η σχέση της με τον κοινωνικό αποκλεισμό; Ποια είναι η επίδραση της παιδικής φτώχειας στα δικαιώματα ενός παιδιού;», θα μας απασχολήσουν κατά την ανάπτυξη του θέματός μας και θα αναζητηθούν απαντήσεις.

Μέρος Α

Θεωρητική προσέγγιση

Κεφάλαιο 1ο

Η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός

1.1 Φτώχεια και οικονομική κρίση στην Ελλάδα

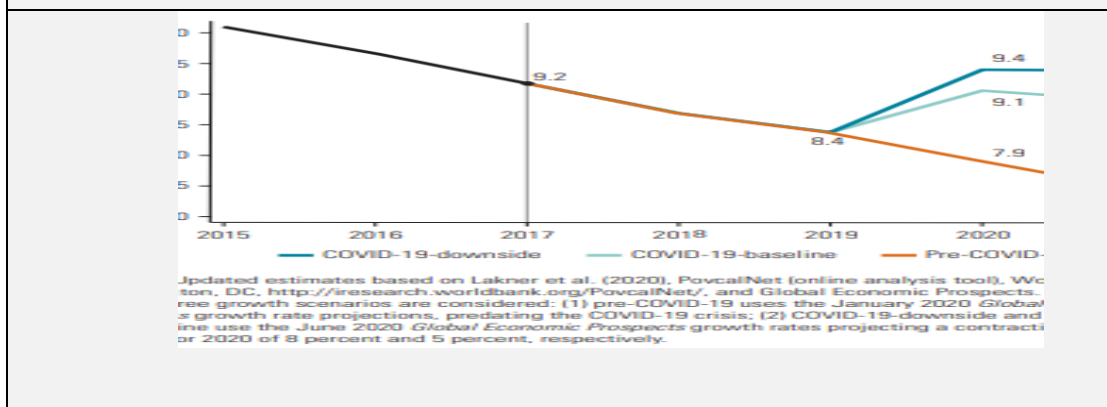
Η ήδη εξελισσόμενη διπλή κρίση που βιώνουμε ως χώρα τα δύο τελευταία χρόνια (2020-22), αλλά και ο πλανήτης ολόκληρος, η υγειονομική και η οικονομική κρίση που παίρνει δραματικές διαστάσεις και με την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία, φέρνει με πιο έντονο τρόπο στο προσκήνιο το τεράστιο κοινωνικοοικονομικό πρόβλημα της φτώχειας, αν και ποτέ δεν έπαψε πραγματικά να απασχολεί την πολιτική, την κοινωνία και την επιστημονική κοινότητα παγκοσμίως.

Η Έκθεση της Διεθνούς Τράπεζας για την Ανασυγκρότηση και την Ανάπτυξη / Παγκόσμια Τράπεζα για τα αναμενόμενα αποτελέσματα της νέας κρίσης είναι εμφατικά, αναθεωρώντας προηγούμενες προβλέψεις και στόχους. Αν και ορίζει τη γραμμή φτώχειας με απόλυτο τρόπο, μόλις στο 1,90 \$ ως ατομικό εισόδημα επιβίωσης την ημέρα και οι μετρήσεις της αφορούν κυρίως τον αναπτυσσόμενο κόσμο, εντούτοις τα αποτελέσματα δεν μπορεί παρά να είναι ανησυχητικά για τις κυβερνήσεις όλου του κόσμου.

Στο Γράφημα 1.1 που ακολουθεί φαίνεται η ανάλυση της πτωτικής πορείας της ακραίας φτώχειας διεθνώς, από την επίδραση της πανδημίας του covid-19.⁵ Οι προβλέψεις της Παγκόσμιας Τράπεζας δείχνουν ότι για πρώτη φορά μετά το 1998 το διεθνές ποσοστό της φτώχειας αναμένεται να είναι ανοδικό από το έτος 2020. Η συρρίκνωση της παγκόσμιας οικονομίας αναμένεται να κινηθεί ανάμεσα στο 5-8% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ). Συνακόλουθα, τα σενάρια για την παγκόσμια φτώχεια δείχνουν ότι 88 έως 115 εκατομμύρια νέοι φτωχοί θα προστεθούν στους ήδη υπάρχοντες, με εισόδημα μικρότερο από 1,90\$ την ημέρα, ενώ ενδέχεται να φτάσουν και τα 150 εκατομμύρια.

⁵ Έκθεση, Διεθνής Τράπεζα για την Ανασυγκρότηση και την Ανάπτυξη / Η Παγκόσμια Τράπεζα, 2020, σελ.5, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34496/9781464816024.pdf>.

Γράφημα 1.1. Ποσοστό φτώχειας με όριο εισοδήματος το 1,90\$ την ημέρα 2015-2020

Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα, 2020

Πριν την πρόσφατη υγειονομική και την ενεργειακή κρίση που ακόμα δεν έχει μετρηθεί ως προς τις επιπτώσεις της, έχει προϋπάρξει η δεύτερη μεγαλύτερη παγκόσμια οικονομική κρίση μετά το 1829, που ξέσπασε το 2008 στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (Η.Π.Α.), όταν χρεοκόπησε μια από τις μεγαλύτερες επενδυτικές της τράπεζες, η Lehman Brothers. Η παγκοσμιοποιημένη οικονομία και η πώληση χρηματοοικονομικών προϊόντων σε παγκόσμιο επίπεδο και κύρια στις ευρωπαϊκές τράπεζες, ήταν ο «Δούρειος Ίππος» για την εξαγωγή της αμερικανικής αρχικά οικονομικής κρίσης στις οικονομίες και των άλλων κρατών του πλανήτη.

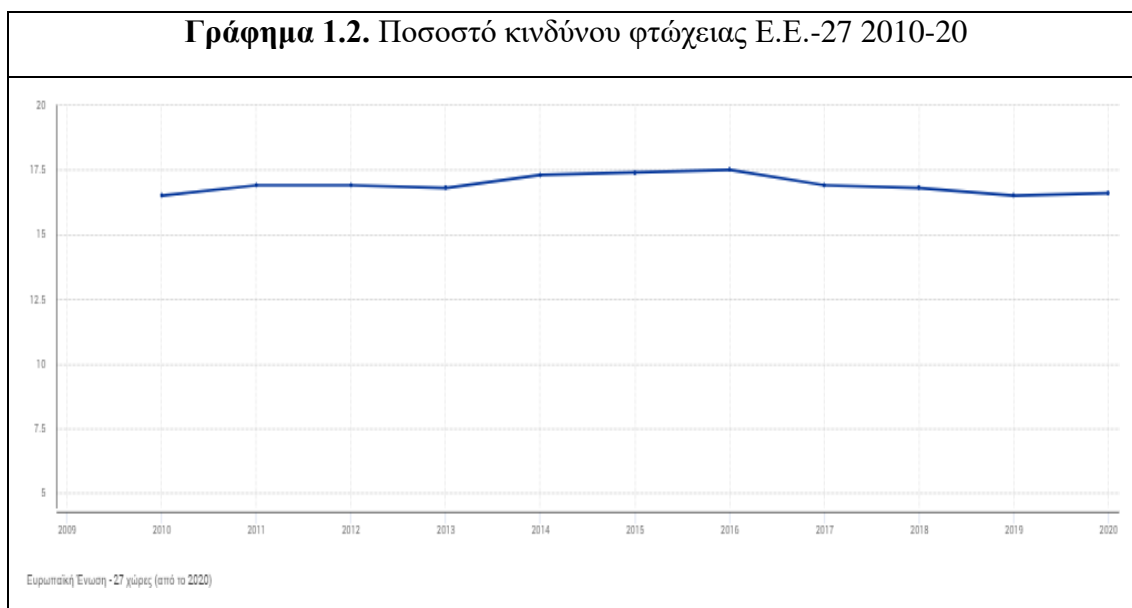
Εξαιτίας αυτή της οικονομικής κρίσης παρατηρείται η εμφάνιση ενός νέου φαινομένου φτώχειας, αυτό της «ακραίας φτώχειας» (extreme poverty), στην οποία κατατάσσονται άτομα που βιώνουν σοβαρή υλική στέρηση θεμελιωδών αναγκών, όπως η τροφή, η στέγη, η υγεία, κλπ., η οποία συν τοις άλλοις πλήττει ευθέως θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα.⁶

Στις χώρες της Ε.Ε.-27 (Γράφημα 1.2) τη δεκαετία 2010-20 το ποσοστό του κινδύνου φτώχειας με βάση τον τρόπο υπολογισμού της Eurostat,⁷ κυμαίνεται από 16,5% το 2010, έως 17,5% το ανώτερο το 2016. Φαίνεται, δηλαδή, με άλλα λόγια ότι το φαινόμενο της φτώχειας στην Ε.Ε. είναι υπαρκτό, άλλωστε αυτό το πιστοποιούν και οι εκάστοτε αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την καταπολέμηση της φτώχειας και τα προγράμματα που έχει εφαρμόσει, π.χ. «Ευρώπη 2020». Μάλιστα είναι εμφανές ότι και στην Ε.Ε. το ποσοστό του κινδύνου φτώχειας αυξάνεται κατά

⁶ Σ. Μιχαλομανωλάκη, Όψεις της παιδικής φτώχειας, Βιώματα οικογενειών στις περιοχές Αχαρνές και Μεταμόρφωση Αττικής, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2022, σελ. 13.

⁷ Η Eurostat, από το 2003 κι ύστερα ερευνά το εισόδημα και τις συνθήκες διαβίωσης μετρώντας τη σχετική φτώχεια με όριο το 60% του διάμεσου συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος κάθε νοικοκυριού, με βάση την κλίμακα του ΟΟΣΑ (EU_SILK, Statistics on income and Living Conditions).

μία μονάδα μέσα στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, ενώ αναμένεται περαιτέρω επιδείνωση του δείκτη με την έλευση της πανδημικής και της ενεργειακής κρίσης.

Πηγή: Eurostat, 2022

Στην Ελλάδα, που ήδη είχε διαβεί το κατώφλι της οικονομικής ύφεσης από το 2008, η οικονομική κρίση ξέσπασε προς το τέλος του 2009, όταν το δημοσιονομικό έλλειμμα της Γενικής Κυβέρνησης κινήθηκε γύρω στο 15%.⁸ Κυρίως, όμως, όταν το τραπεζικό σύστημα βρέθηκε σε συνθήκες κατάρρευσης, εξαιτίας του τεράστιου ιδιωτικού χρέους των τραπεζών.⁹ Απόρροια της δημοσιονομικής διαχείρισης που επιβλήθηκε από τους δανειστές, εξαιτίας του υπέρογκου δανεισμού για τα εξοπλιστικά προγράμματα και για τη στήριξη του ιδιωτικού χρέους των τραπεζών, ήταν η μείωση του ΑΕΠ, η δραματική κατάρρευση των εισοδημάτων, η έκρηξη της ανεργίας, η συρρίκνωση των επενδύσεων και κύρια η βίαιη φτωχοποίηση του πληθυσμού. Η φτώχεια εκτινάχθηκε, αλλά εκτός από αυτή υπήρξε ραγδαία αύξηση της «έντασης της φτώχειας», δηλαδή οι φτωχοί έγιναν ακόμα πιο φτωχοί.¹⁰

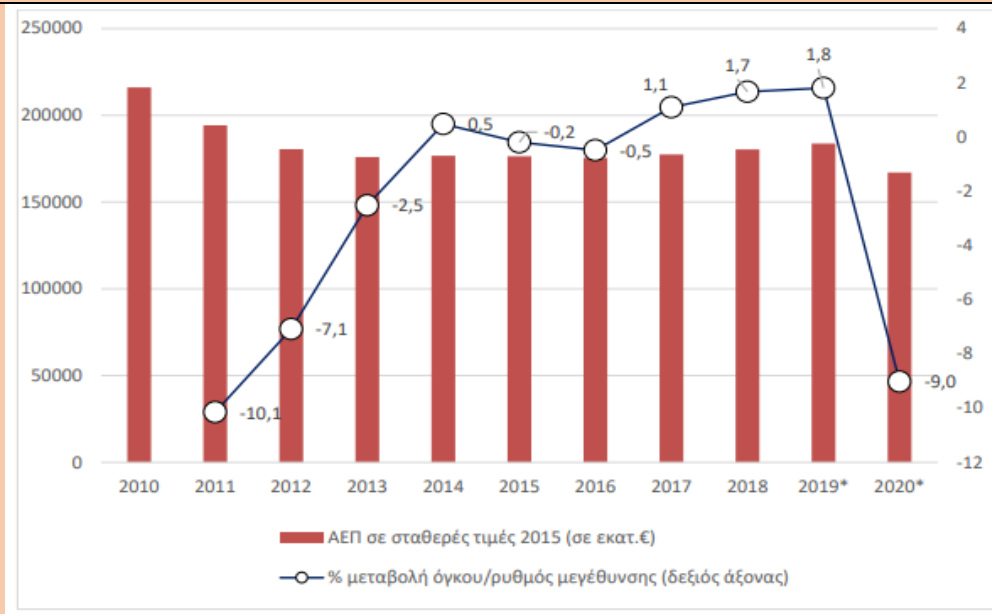
Στο Γράφημα 1.3 φαίνεται η ετήσια πτώση του ΑΕΠ της Ελλάδας, το οποίο μειώνεται δραματικά τα πρώτα πέντε έτη της οικονομικής κρίσης, ξεπερνώντας σε σταθερές τιμές το -20%.

⁸ Τ. Γιαννίτσης, Στ. Ζωγραφάκης, Ανισότητες, φτώχεια, οικονομικές ανατροπές στα χρόνια της κρίσης, 2016, ΠΟΛΙΣ, σελ.50.

⁹ Αν. Λύτρας, Η ελληνική κοινωνία στον 21^ο αιώνα, Παπαζήσης, 2020, σελ. 156-157.

¹⁰ Τ. Γιαννίτσης, Στ. Ζωγραφάκης, Ανισότητες, φτώχεια, οικονομικές ανατροπές στα χρόνια της κρίσης, 2016, ΠΟΛΙΣ, σελ.22.

Γράφημα 1.3. Το ΑΕΠ της Ελλάδας σε σταθερές τιμές έτους 2015, καθώς και οι αντίστοιχοι ρυθμοί μεγέθυνσης

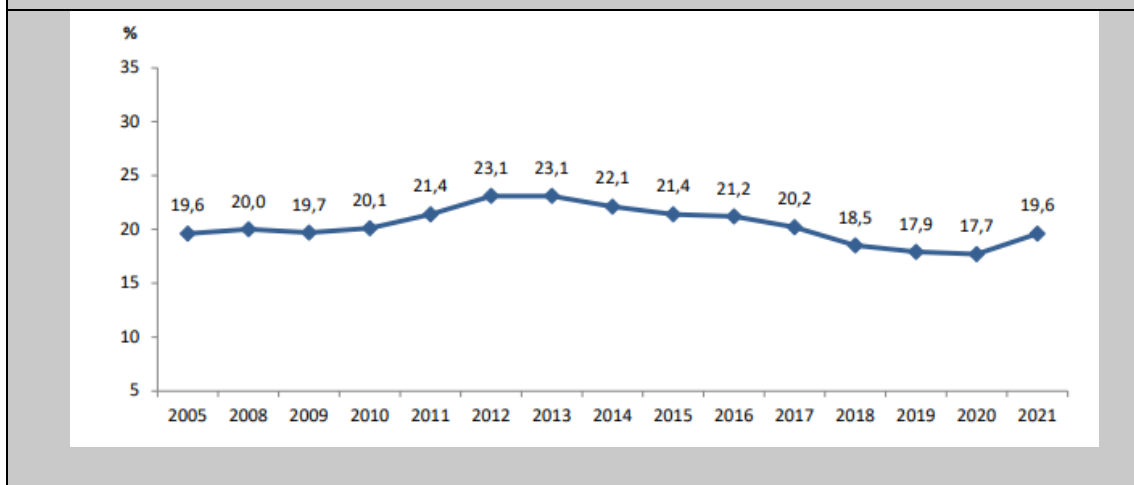

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Ετήσιοι Εθνικοί Λογαριασμοί, 2020.

Ακολουθώντας, στο παρακάτω Γράφημα 1.4 από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), η οποία καταγράφει τον κίνδυνο φτώχειας ως σχετικό μέγεθος στο σύνολο του πληθυσμού, απεικονίζεται η κατάσταση στην Ελλάδα στην υπό εξέταση δεκαετία 2010-20.¹¹ Από το έτος 2010 όπου άρχισαν οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης ο κίνδυνος φτώχειας άρχισε να αυξάνεται από το 20,1% φτάνοντας έως και το 23,1% το 2012 κι έκτοτε ακολουθώντας μία ελαφρά πτωτική πορεία ως το 17,7% το 2020. Παρά τη σχετική μείωση τα νοικοκυριά σε κίνδυνο φτώχειας για το 2020 υπολογίζονται σε 765.372, τα οποία αντιστοιχούν σε 2.054.015 μέλη.

¹¹Ως κίνδυνος φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις ορίζεται το ποσοστό των ατόμων που ζουν σε νοικοκυριά, των οποίων το συνολικό ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα είναι χαμηλότερο του 60% του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος, με βάση την τροποποιημένη κλίμακα ισοδυναμίας του ΟΟΣΑ, διαφοροποιούμενη από την έννοια του κινδύνου της απόλυτης φτώχειας (ο φτωχός που στερείται βασικών μέσων επιβίωσης). Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (SILC), έτος 2021, με περίοδο αναφοράς εισοδήματος το έτος 2020.

Γράφημα 1.4. Ποσοστό πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας: 2005,2008-2021

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (SILC), έτους 2021.

Επισημαίνεται, ότι ο κίνδυνος φτώχειας ως σχετικό μέγεθος υπολογιζόμενος ως το 60% του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος, σε περιόδους μεγάλης οικονομικής ύφεσης, δεν αντανακλά με πιστότητα την πραγματική εικόνα, δεδομένου ότι ακολουθεί την πτωτική πορεία του διαθέσιμου εισοδήματος και ο υπολογισμός του γίνεται σε μικρότερη βάση. Σε κάθε περίπτωση, όμως, είναι εμφανές ότι από το 2010 επέρχεται μεγαλύτερη φτωχοποίηση του πληθυσμού, την πραγματική κατάσταση του οποίου θα αναλύσουμε στα παρακάτω κεφάλαια.

Επομένως, η φτώχεια, είτε στην απόλυτη μορφή της, όπως καταγράφεται από την Παγκόσμια Τράπεζα, είτε στη σχετική, όπως καταγράφεται από τη Eurostat και την ΕΛΣΤΑΤ, όχι μόνο είναι παρούσα, αλλά αναμένεται να ενταθεί τα επόμενα χρόνια.

1.2 Προσεγγίσεις της φτώχειας

Η άποψη ότι η φτώχεια είναι απόρροια συγκεκριμένων συμπεριφορών των φτωχών κι ότι αρκεί να αλλάξουν αυτές, ώστε να αλλάξει θέση και ο φτωχός, τείνουν πια να εγκαταλειφθούν. Συνακόλουθα απομακρύνεται και η θέση ότι στις αναπτυγμένες χώρες η φτώχεια έχει αντιμετωπισθεί, καθώς το φαινόμενο εξακολουθεί να υπάρχει και νέα κοινωνικά στρώματα προστίθενται στα παλιά, οι επονομαζόμενοι και ως «νεόπτωχοι». Άλλωστε, ολοένα και πιο συχνά γίνεται αποδεκτό πως, καπιταλισμός και φτώχεια, είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Αρχικά, η έννοια της λέξης φτώχεια, είχε κατά βάση την οικονομική διάσταση του όρου. Φτωχός, ήταν αυτός που δεν είχε εισόδημα για να ζήσει, ο

άστεγος ή με άλλα λόγια ο ακραία φτωχός. Το ποια είναι εντέλει, όμως, η διαχωριστική γραμμή των φτωχών από τους μη φτωχούς αποτελεί μία διαρκή ασυμφωνία μεταξύ των επιστημόνων. Στη βιβλιογραφία αυτό έχει αποτυπωθεί ως «πρόβλημα ταυτοποίησης» και σε ό,τι αφορά την επιλογή του δείκτη φτώχειας, ως «πρόβλημα άθροισης».¹²

Σε γενικές γραμμές ο ορισμός της φτώχειας στη βιβλιογραφία κινείται γύρω από τον άξονα «απόλυτη φτώχεια» ή «σχετική φτώχεια». Οι υποστηρικτές της «απόλυτης φτώχειας» θεωρούν ότι αυτή θα πρέπει να αποτιμάται με μία γραμμή φτώχειας-επιβίωσης που δε θα εξαρτάται από το κοινωνικό επίπεδο κι ότι θα πρέπει να είναι σταθερή στο χρόνο. Την ορίζουν, επομένως, ως ένα ποσοστό των ανθρώπων που έχουν ένα εισόδημα που δεν επαρκεί για την απόκτηση βασικών αγαθών και υπηρεσιών σε ορισμένη χρονική περίοδο, αναγκαίων για την επιβίωση ενός ανθρώπου. Η Παγκόσμια Τράπεζα, για παράδειγμα, προσδιορίζει την απόλυτη φτώχεια με εισοδηματικό όριο τα 1,90\$ την ημέρα, ποσό που θεωρείται ότι καλύπτει τις βασικές βιοτικές ανάγκες ενός κατοίκου στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Η έννοια της «απόλυτης φτώχειας» εκκινεί από την προσέγγιση του Rowntree (1901) και τη θεωρία των «βασικών αναγκών», κοστολογώντας τα αγαθά μίας «δίαιτας». Υπολόγισε το κόστος των αγαθών αυτών για να μπορεί να ζει ένας άνθρωπος, συνυπολογίζοντας σε αυτό το κόστος στέγασης, ένδυσης-υπόδησης κι άλλων αγαθών που εξασφαλίζουν την επιβίωση ενός ανθρώπου. Συναφείς είναι και οι μέθοδοι του «βασικού προϋπολογισμού» και της «άμεσης προσέγγισης», οι οποίες στηρίζονται στη μέτρηση των βασικών αγαθών κατανάλωσης.

Το πρόβλημα βέβαια που ανακύπτει, είναι το γεγονός ότι για το κάθε άτομο είναι δύσκολος ο προσδιορισμός των βασικών αγαθών, γι' αυτό και επιλέχθηκε ως πιο ασφαλές κριτήριο το εισόδημα του κάθε ανθρώπου. Η έννοια της «απόλυτης φτώχειας» έχει σχεδόν εγκαταλειφθεί για τις αναπτυγμένες χώρες, καθώς θεωρείται ότι δεν υπάρχουν σε αυτές άνθρωποι που ζουν σε συνθήκες «απόλυτης φτώχειας».¹³

Από το τέλος της δεκαετίας του 1970 ο όρος «φτώχεια» αρχίζει να αποκτά και την κοινωνική του διάσταση. Έτσι, ο Townsend (1979), εισάγει την έννοια της «σχετικής αποστέρησης» και αναφέρεται στη «φτώχεια» όχι μόνο με οικονομικούς όρους, αλλά και με κοινωνικούς, ορίζοντάς την ως εξής:

¹² Επρ. Ανδρικοπούλου, Π. Τσακλόγλου, Δυναμική Ανάλυση του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, 2010,σελ. 19.

¹³ Τ. Γιαννίτης, Στ. Ζωγραφάκης, Ανισότητες, φτώχεια, οικονομικές ανατροπές στα χρόνια της κρίσης, ΠΟΛΙΣ, 2016, σελ.200-203.

«Άτομα, οικογένειες και πληθυσμιακές ομάδες θεωρούνται ότι βρίσκονται σε κατάσταση φτώχειας όταν δεν διαθέτουν τους απαραίτητους πόρους προκειμένου να αποκτήσουν τα είδη διατροφής, να συμμετέχουν στις δραστηριότητες, τις συνθήκες ζωής και τις απολαύσεις που είναι συνηθισμένες ή τουλάχιστον ευρέως διαδεδομένες στις κοινωνίες όπου ανήκουν. Οι πόροι τους είναι σε τέτοια βαθμό κάτω απ' αυτούς που έχει το μέσο άτομο ή η μέση οικογένεια, που να τους αποκλείουν από τους συνηθισμένους τρόπους ζωής, τα έθιμα και τις δραστηριότητες».

Εισάγει έτσι μία άλλη σχέση με τον όρο «φτώχεια», πέρα από την οικονομική της διάσταση και την εναρμονίζει με τον συνήθη τρόπο ζωής.¹⁴

Ο Ringen, αξιοποιώντας την ανάλυση του Townsend, αναφέρει ότι η εισαγωγή της έννοιας της «σχετικής αποστέρησης», απομακρύνει τον μονοδιάστατο ορισμό της «φτώχειας» κι έτσι αυτός αποκτά πολυδιάστατο και δυναμικό χαρακτήρα. Φέρνει στη θεωρητική συζήτηση για τη «φτώχεια» τον όρο «βιοτικό επίπεδο», ένας όρος που συμπεριλαμβάνει και το οικονομικό στοιχείο, το οποίο καθορίζει εν πολλοίς τον ίδιο τον τρόπο ζωής, την εξωστρέφεια του ανθρώπου. Επομένως, το χαμηλό «βιοτικό επίπεδο» συνδέεται άρρηκτα με τον τρόπο ζωής και της συναφούς αποστέρησης όσων ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία που συνιστά ένα χαμηλό επίπεδο ζωής.¹⁵

Ακολουθώντας τη θεωρητική αναζήτηση και τον προσδιορισμό της έννοιας «φτώχεια», καταλυτική είναι η προσέγγιση του νομπελίστα οικονομολόγου, Amartya Sen (1991, 2000). Ο Amartya Sen δεν περιορίζεται μόνο στα υλικά αγαθά που κατέχει ένας άνθρωπος, αλλά αναζητά και τι δύναται να πράξει με αυτά. Προσεγγίζει, δηλαδή, τη φτώχεια ως έλλειψη δυνατοτήτων, εγγενών και οργανικών, που θα του έδιναν τη δυνατότητα να κάνει ο άνθρωπος πράγματα που θέλει (λειτουργικότητα). Υιοθετώντας μία ευρεία προσέγγιση των δυνατοτήτων, θεωρεί ότι η ανάπτυξη του ανθρώπου στηρίζεται σε πέντε δικαιώματα ή ελευθερίες: πολιτικές ελευθερίες, οικονομικές ανέσεις, κοινωνικές ευκαιρίες, εγγυήσεις διαφάνειας και προστατευτική ασφάλεια. Επομένως, η έννοια της «φτώχειας» ως υλικής αποστέρησης διαφοροποιείται με την προσέγγιση του Amartya Sen κι εντοπίζεται ως η

¹⁴ Ανδρ. Φερόνας, Χ. Οικονόμου, Οι εκτός των τειχών, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες, ΔΙΟΝΙΚΟΣ, 2006, σελ. 13.

¹⁵ S. Ringen, Direct and Indirect Measures of Poverty, Journal of Social Policy 17 (3), 1988, p. 351-365.

ανικανότητα του ανθρώπου να μπορεί να ανταποκρίνεται στις ουσιαστικές λειτουργίες της ανθρώπινης ζωής.¹⁶

Πράγματι, η μέτρηση της φτώχειας με βάση το εισόδημα θεωρείται ότι είναι μονοδιάστατη, αν και πλεονεκτήματα αυτής της μέτρησης της φτώχειας είναι ότι υπολογίζεται εύκολα, ξεχωρίζει φτωχούς και μη φτωχούς, αθροίζει το σύνολο των φτωχών και μπορεί ο ερευνητής σε βάθος χρόνου να παρακολουθήσει τη μεταβολή της. Οι επιστήμονες πλέον στράφηκαν στον ορισμό και στη μέτρηση της φτώχειας ως πολυδιάστατο μέγεθος. Αυτή η ερευνητική προσέγγιση αναζητά τη σχέση του φαινομένου της φτώχειας με τον κοινωνικό αποκλεισμό, καθώς νέα στατιστικά δεδομένα είναι πλέον διαθέσιμα, προσεγγίζοντας τη φτώχεια ως σχετικό μέγεθος, η οποία συνδέεται όλο και περισσότερο με την κοινωνική ζωή των φτωχών.¹⁷

Σήμερα έχει επικρατήσει η μέτρηση της «σχετικής φτώχειας», θεωρώντας ότι η γραμμή της φτώχειας δε μπορεί παρά να ακολουθεί το επίπεδο ανάπτυξης και το βιοτικό επίπεδο μίας κοινωνίας κι άρα πρέπει διαρκώς να επαναπροσδιορίζεται. Μία σειρά από άλλους δείκτες, εκτός από το εισόδημα, όπως η υγεία, η εκπαίδευση, η απασχόληση, η στέγαση, η κατανάλωση, η διασκέδαση, κ.ά. έρχονται να δώσουν πλείστες όσες πληροφορίες για τα νοικοκυριά. Ειδικά στην Ε.Ε., δεδομένου ότι θεωρείται ότι έχει επιτευχθεί ένα επίπεδο κάλυψης των στοιχειωδών αναγκών, η φτώχεια τείνει περισσότερο να λογίζεται ως ανισότητα και αποκλεισμός, συγκρίνοντάς την με το διάμεσο εισόδημα των ατόμων που διαβιούν σε μία κοινωνία σε συγκεκριμένο χρόνο. Προς τούτο, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2004, σελ. 14) είναι ξεκάθαρη:

«ο απόλυτος ορισμός της φτώχειας είναι λιγότερο κατάλληλος για την ΕΕ για δύο λόγους. Πρώτον, η βασική πρόκληση για την Ευρώπη είναι να διασφαλίσει ότι το σύνολο του πληθυσμού θα μοιραστεί τα πλεονεκτήματα μιας υψηλής οικονομικής ευημερίας. Δεύτερον, αυτό που θεωρείται ως ελάχιστα αποδεκτό επίπεδο διαβίωσης εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον γενικότερο βαθμό κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης»

Μία ακόμα διάκριση του ορισμού της φτώχειας κινείται γύρω από τον άξονα της «αντικειμενικής» ή της «υποκειμενικής» μέτρησης. Στην «υποκειμενική»

¹⁶ Ανδρ. Φερόνας, Χ. Οικονόμου, Οι εκτός των τειχών, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες, ΔΙΟΝΙΚΟΣ, 2006, σελ. 14.

¹⁷ Ειρ. Ανδριοπούλου, Φ. Παπαδόπουλος, Π. Τσακλόγλου, Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα: επικάλυψη και διαφοροποιήσεις, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, 2013, σελ. 9.

μέτρηση θεωρείται ότι είναι σημαντικό τα ίδια τα άτομα να προσδιορίζουν τις ανάγκες τους για επιβίωση και να αυτοπροσδιορίζονται ως φτωχοί ή μη φτωχοί. Στη βιβλιογραφία η υποκειμενική γραμμή φτώχειας έχει αμφισβητηθεί, καθώς η κουλτούρα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε λαού δύναται να την προσδιορίσουν με διαφορετικό τρόπο.¹⁸

Ο Chambers, αναφερόμενος στη φτώχεια, επιχειρεί τη διεύρυνσή της κάνοντας χρήση του όρου «ευπάθεια», που σημαίνει ανασφάλεια, έλλειψη ικανότητας αυτοπροστασίας από πιθανούς κινδύνους. Εισάγει, δηλαδή, μία σχεσιακή αντίληψη για τη φτώχεια, που δεν είναι μόνο υλική αποστέρηση, αλλά εμπεριέχει μία ποικιλία διαστάσεων εξαιτίας ακριβώς της αποστέρησης.¹⁹ Άτομα που βρίσκονται οριακά πάνω από τη γραμμή φτώχειας, έχουν διαφορετικές δυνατότητες αντιμετώπισης μιας οικονομικής κρίσης, ανάλογα με τον πλούτο που διαθέτουν, έχουν με άλλα λόγια διαφορετική «ευπάθεια».

Πέρα από το διαχωρισμό των ατόμων σε φτωχούς και μη, υπό διερεύνηση τίθεται και το «χάσμα της φτώχειας». Το χάσμα εξετάζει την κατάσταση των φτωχών που βρίσκονται κάτω από την όποια γραμμή φτώχειας, δηλαδή το πόσο φτωχοί είναι οι φτωχοί. Προσδιορίζοντας το μέσο επίπεδο φτώχειας των φτωχών, το μέσο εισόδημα του φτωχού, το χάσμα αναφέρεται στην απόσταση που χωρίζει το διάμεσο φτωχό άτομο από τη γραμμή της φτώχειας. Η αξία του χάσματος έγκειται στη μελέτη της κατάστασης που θα βρεθούν οι φτωχοί μετά τις όποιες πολιτικές που θα εφαρμοστούν για τη στήριξή τους. Ή σε άλλη περίπτωση, ειδικά σε περιόδους μεγάλων οικονομικών κρίσεων όπως η σημερινή, εάν μεγαλώνει το «χάσμα της φτώχειας» και με άλλα λόγια πόσο φτωχότεροι γίνονται οι φτωχοί.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, πολλοί μελετητές συμφωνούν ότι η φτώχεια είναι μία πολυδιάστατη έννοια που συνδέεται και με άλλες διαστάσεις της ζωής πέρα από το εισόδημα ή την κατανάλωση. Τομείς όπως η υγεία, η εκπαίδευση, η πρόσβαση στο σύστημα υγείας και πρόνοιας, η εργασία, η συμμετοχή στα κοινά, κλπ συνδέουν τη φτώχεια με κάτι πολύ ευρύτερο, με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Για παράδειγμα, η δυνατότητα ενός ατόμου να δανείζεται από τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα ή να

¹⁸ Επρ. Ανδρικοπούλου, Π. Τσακλόγλου, Δυναμική Ανάλυση του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, 2010, σελ. 24.

¹⁹ Χ. Οικονόμου, Ανδρ. Φερόνας, Οι εκτός των τειχών, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες, ΔΙΟΝΙΚΟΣ, 2006, σελ. 14.

ανοίγει έναν τραπεζικό λογαριασμό, θα μπορούσαν να είναι δείκτες του κοινωνικού αποκλεισμού. Τι σχέση έχει, όμως, η φτώχεια με τον κοινωνικό αποκλεισμό;

1.3 Κοινωνικός αποκλεισμός

Γενικά, ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» έχει γίνει αντικείμενο πολλών συζητήσεων κι αμφισβητήσεων επιστημονικών και πολιτικών, εξαιτίας του εν πολλοίς απροσδιόριστου, του θολού κι ασαφούς χαρακτήρα του. Κάποιοι κι ίσως όχι αβάσιμα, θεωρούν ότι ήρθε για να συσκοτίσει το πεδίο και τις πηγές της φτώχειας κι ότι αποτελεί καθαρά μία πολιτική επιλογή. Παρόλα αυτά, ως φαινόμενο είναι υπαρκτό κι έχει απασχολήσει και την επιστήμη και την πολιτική.

Ωστόσο, είναι άστοχη ή και ύποπτη ακόμα η ταύτιση της φτώχειας με τον κοινωνικό αποκλεισμό, δεδομένου ότι αυτός παραπέμπει σε μία διαδικασία χρονικά εκτεταμένη με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που δεν εδράζονται αποκλειστικά σε οικονομικά στοιχεία. Ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε τους τοξικοεξαρτημένους, τους πρόσφυγες ή τους Ρομά, οι οποίοι βιώνουν όλες τις αρνητικές συνέπειες του αποκλεισμού τους από την κοινωνία, τον πολιτισμό, την πολιτική, κλπ, ανεξάρτητα από την οικονομική τους κατάσταση.

Η θεωρία του Amartya Sen για τη μέτρηση της φτώχειας μέσα από τις δυνατότητες και τις λειτουργίες σε συνδυασμό με τη θεωρία της σχετικής αποστέρησης που υποστήριξε ο Townsend, εισάγοντας εκτός από οικονομικούς όρους και κοινωνικούς, σχετικοποίησαν τη μέτρηση της φτώχειας, την προσδιόρισαν ως πολυδιάστατο φαινόμενο, κι αποτέλεσαν το θεμέλιο λίθο για τη μελέτη του κοινωνικού αποκλεισμού. Γενικά, η ανικανότητα των ατόμων να συμμετέχουν σε βασικές λειτουργίες της κοινωνίας, όπως οι πολιτικές, οι οικονομικές και οι κοινωνικές, θεωρούνται ότι είναι συνιστώσες του κοινωνικού αποκλεισμού.

Αν και με κάποιο τρόπο η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού έχει τις ρίζες του στο Weber, ο οποίος αναφερόταν σε αυτόν ως μία μορφή κοινωνικής περιχαράκωσης, όταν μία ομάδα προσπαθούσε να καθυποτάξει προς όφελός της μία άλλη, εντούτοις η σύγχρονη έννοιά του έλκει την καταγωγή της από τη Γαλλία. Διατυπώθηκε αρχικά από τον Rene Lenoir το 1974, μέλος της κυβέρνησης Chirac, για να αναπτυχθεί περαιτέρω από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Αυτός εισήγαγε τον όρο «Les exclus», δηλαδή τους αποκλεισμένους, τα άτομα με αναπηρία, τους

άνεργους, τους μονογονείς, τους ανασφάλιστους, κ.ά. που δεν καλύπτονταν από το δίχτυ κοινωνικής προστασίας.²⁰

Αργότερα, η έμφαση στη Γαλλία δόθηκε στην ανεργία, ως επακόλουθο της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και ιδιαίτερα της μακροχρόνιας ανεργίας στην περιφέρεια. Ο Bygne (1999) επισήμανε ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι ένα «αναγκαίο και εγγενές χαρακτηριστικό του άνισου μεταβιομηχανικού καπιταλισμού, που θεμελιώνεται γύρω από μία ευέλικτη αγορά εργασίας». Εντοπίζει τους άνεργους ως κοινωνικά αποκλεισμένους, όχι όμως δια βίου, αλλά ως έναν «εφεδρικό στρατό» εργαζομένων, ο οποίος διαρκώς μεταλλάσσεται και συντείνει στον έλεγχο της δύναμης της εργατικής τάξης από τους καπιταλιστές-εργοδότες.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), επηρεασμένη από τη γαλλική εκδοχή του κοινωνικού αποκλεισμού, υιοθέτησε τον όρο συνδυάζοντάς τον με την ανεργία και την απασχόληση γενικά. Εγκατέλειψε σιγά σιγά τον όρο φτώχεια και στα κείμενά της από το 1970 κι ύστερα χρησιμοποιεί τον όρο «κοινωνικός αποκλεισμός», ο οποίος διατυπώνεται σαφώς στην Πράσινη Βίβλο το 1994: «Ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν σημαίνει απλώς ανεπαρκές εισόδημα. Υπερβαίνει ακόμα και τη συμμετοχή στην εργασιακή ζωή, εκδηλώνεται σε τομείς όπως η στέγαση, η εκπαίδευση, η υγεία και η πρόσβαση στις υπηρεσίες» (Τσιάκαλος, 1997). Στην κατεύθυνση αυτή ιδρύεται το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τον Κοινωνικό Αποκλεισμό, διατυπώνοντας ορισμένες βασικές αρχές για την εύρυθμη και δίκαιη λειτουργία των αγορών εργασίας και των συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας. Ακολουθούν διάφορα ευρωπαϊκά προγράμματα κατά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού μέσω των ταμείων χρηματοδότησης (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, Ταμείο Ευρωπαϊκής Βοήθειας Απόρων, κλπ), τα οποία μέσω της απασχόλησης στοχεύουν και στην κοινωνική ένταξη.

Στο Ηνωμένο Βασίλειο αναπτύχθηκαν απόψεις σε φιλελεύθερη χροιά. Η ύπαρξη της φτώχειας δεν αναγνωρίζονταν ως υπαρκτή από συντηρητικούς κύκλους. Μετά τη δεκαετία του 1990 και την άνοδο των Εργατικών άρχισε να γίνεται αναφορά στον κοινωνικό αποκλεισμό, παρά το γεγονός ότι η συζήτηση περιοριζόταν στον αποκλεισμό ως έλλειψη αμειβόμενης εργασίας (Levitas, 1998), ενώ το 1999 η

²⁰ Ανδρ. Φεράνας, Χ. Οικονόμου, Οι εκτός των τειχών, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες, ΔΙΟΝΙΚΟΣ, 2006, σελ. 41-50.

κυβέρνηση Blair θέτει σε προτεραιότητα την παιδική φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό προσδιορίζοντάς τον με 40 δείκτες.²¹

Σε αυτήν την κατεύθυνση η Levitas, προσπαθώντας να εντοπίσει τις διάφορες σημασίες του κοινωνικού αποκλεισμού, αναπτύσσει τρεις προσεγγίσεις: α) RED, (Redistributive Discourse), η οποία συνιστά έναν αναδιανεμητικό λόγο, αντιμετωπίζοντας τον αποκλεισμό ως συνέπεια της φτώχειας, β) SID, (Social Integration Discourse), με την οποία η ενσωμάτωση στην κοινωνία διενεργείται μέσω της αμειβόμενης εργασίας ως πρωταρχικό ή και μοναδικά αποδεκτό μέσο της και γ) MUD (Moral Underclass Discourse), η οποία συνιστά έναν ηθικό λόγο γύρω από την underclass, δίνοντας έμφαση στις ηθικές και πολιτισμικές αξίες της φτώχειας. Άρα, αφορά νοικοκυριά με κανένα εργαζόμενο μέλος, επαναλαμβάνοντας τον όρο των «επικίνδυνων κοινωνικών τάξεων». Με απλά λόγια στις τρεις παραπάνω προσεγγίσεις θα λέγαμε ότι με τη RED οι φτωχοί δεν έχουν λεφτά, με τη SID δεν έχουν εργασία και με τη MUD δεν έχουν ηθική.²²

Συνοπτικά θα λέγαμε ότι ο κοινωνικά αποκλεισμένος είναι αυτός που δε συμμετέχει σε ένα σύνολο δραστηριοτήτων, όπως η κατανάλωση, η εργασία, η πολιτική, η κοινωνική συμμετοχή και στις οποίες θα επιθυμούσε να συμμετέχει.

Αν θέλαμε, δε, να συνοψίσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού ακολουθώντας τον Room (1995) και τον Atkinson (1998) θα εντοπίζαμε τα εξής:²³

- Αφορά αποστέρηση πολλών διαστάσεων της ζωής, εκ των οποίων οι περισσότερες εντοπίζονται στο κοινωνικό πεδίο.
- Έχει δυναμική έννοια, καθώς αναφέρεται όχι μόνο στο παρόν αλλά και στην έξοδο του ατόμου από αυτόν στο μέλλον.
- Είναι πάντα σχετικός κι απευθύνεται σε συγκεκριμένη κοινωνική δομή στο χρόνο.
- Η ευθύνη δεν ανήκει αποκλειστικά στον αποκλεισμένο.
- Υποφώσκει η ρήξη του ατόμου ή των ατόμων (ομάδα) με την ευρύτερη κοινωνία, η ανεπαρκής συμμετοχή στα κοινά, η έλλειψη ισχύος και γενικά η έλλειψη κοινωνικής ενσωμάτωσης.

²¹ Μ. Πετμετζίδου, Χ. Παπαθεοδώρου, Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός, Εξάντας, 2004, σελ. 225-226.

²² Οπ.π., σελ. 228-238.

²³ Επρ. Ανδρικοπούλου, Π. Τσακλόγλου, Δυναμική Ανάλυση του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, 2020, σελ. 21.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μία κοινωνική κατασκευή και προσεγγίζει περισσότερο την έννοια της σχετικής φτώχειας και της αποστέρησης, χωρίς να την προϋποθέτει. Εδώ ο χρόνος είναι το κλειδί για το πέρασμα από τη σχετική φτώχεια στον κοινωνικό αποκλεισμό. Μακροχρόνια φτώχεια και αποστέρηση δύναται να οδηγήσει σε κοινωνικό αποκλεισμό, αφού το άτομο/άτομα για μακρύ διάστημα στερείται βασικές κοινωνικές λειτουργίες με αποτέλεσμα να οδηγείται στο περιθώριο. Παρόλα αυτά η διαδρομή αυτή δύναται να ανακοπεί με την δραστική παρέμβαση του κοινωνικού κράτους (Πετμετζίδου, κ.ά. 2004). Θα λέγαμε με άλλα λόγια ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μία δυναμική διαδικασία, σχετίζεται με τη πολυδιάστατη μακροχρόνια φτώχεια, είναι δυνητικός κι όταν επέλθει επιδεινώνει έτι περαιτέρω την κατάσταση του φτωχού.

Κεφάλαιο 2ο

Παιδική ηλικία. Παιδική φτώχεια. Δικαιώματα

2.1 Παιδική ηλικία

Στην επιστημονική κοινότητα δεν υπάρχει μία καθορισμένη καθολική, οικουμενική κι ενιαία αντίληψη για το τι είναι ή τι θα έπρεπε να είναι η παιδική ηλικία. Σε κάθε κοινωνία η πρόσληψη της έννοιας γίνεται με διαφορετικό τρόπο, ακόμα και στην ίδια την κοινωνία σε διαφορετικό χρόνο. Διαφοροποιούνται, επομένως, οι προσδοκίες της κάθε κοινωνίας απέναντι στα παιδιά κι απέναντι στους ενήλικες. Τόσο οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για τα παιδιά, όσο και οι αντιλήψεις για το όφελος και τη ζημία που υπόκεινται αυτά, το τι μπορούν ή επιτρέπεται να κάνουν και τι όχι διαφέρουν στο χώρο και στο χρόνο. Τελικά, η κυρίαρχη άποψη της κοινωνίας επιβάλλει σε αυτήν τον τρόπο πρόσληψης της παιδικής ηλικίας.²⁴

«Για να καταλάβουμε [...] το παιδί, πρέπει να έχουμε κατανοήσει τον ενήλικα, μόνο που η κατανόηση της ενηλικότητας και γενικότερα της κοινωνίας των ενηλίκων καθίσταται αδύνατη, χωρίς να έχει προηγηθεί μία θεώρηση για το παιδί», υποστηρίζει ο Chris Jenks.²⁵ Η κυρίαρχη αντίληψη στο δυτικό κόσμο για την παιδική ηλικία

²⁴ Δ. Δασκαλάκης, Μ. Γκίβαλος, Παιδική ηλικία και τα δικαιώματα του παιδιού, ΛΙΒΑΝΗ, 2011, σελ. 33.

²⁵ Φ. Κουγιουμτζάκη, Παιδική Ηλικία, Gutenberg, 2020, σελ. 27.

αντιμετωπίζει το παιδί ως ένα στάδιο στην ανάπτυξη του ανθρώπου με προκαθορισμένο τέλος, την ενηλικιότητα. Αυτή η αντίληψη διαπερνά τόσο τις θεωρίες της κοινωνικοποίησης στην κοινωνιολογία όσο και τις θεωρίες της αναπτυξιακής ψυχολογίας. Κατά τον Jenks, καμία θεωρία δεν είναι ποτέ ουδέτερη, ούτε αφίσταται σκοπιμοτήτων και συμφερόντων. Γι' αυτό στην ανάλυση του Jenks η παιδική ηλικία δεν θεωρείται ως φυσικό φαινόμενο και ο κοινωνικός μετασχηματισμός του παιδιού σε ενήλικα δεν προκύπτει γραμμικά μέσα από την ανάπτυξή του ως ανθρώπινου όντος.

Ιστορικά, η προσέγγιση της παιδικής ηλικίας πήρε άλλες διαστάσεις με την έλευση και την επίδραση του Διαφωτισμού και τη μετάβαση από την αποικιοκρατική στη βιομηχανική οργάνωση της κοινωνίας. Ο βιομηχανικός εργάτης είχε πλέον αρκετό εισόδημα για να ζήσει την οικογένειά του και η θέση της γυναίκας προσαρμόστηκε σε έναν πιο «αρμόζοντα» ρόλο, αυτόν της ανατροφής των παιδιών, ως ένας ρόλος πιο κοντά στη φύση της. Παράλληλα μειώθηκε η παιδική θνησιμότητα, ενώ άλλαξε και ο τρόπος ζωής των οικογενειών, διαχωρίζοντας το χώρο εργασίας (βιομηχανία) από το χώρο της κατοικίας (ιδιωτική ζωή). Η σταδιακή εκμηχάνιση επέδρασε και στο φαινόμενο της παιδικής εργασίας, μία κατάσταση που έφθινε, όσο τα εργατικά χέρια επαρκούσαν για την παραγωγή των αγαθών.²⁶

Στην πάροδο του χρόνου νομοθετικές ρυθμίσεις προστάτευσαν την παιδική ηλικία και απαγόρευσαν την παιδική εργασία, ιδρύοντας ορφανοτροφεία και θεσμοθετώντας το κρατικό εκπαιδευτικό σύστημα. Αποτέλεσμα της ένταξης των παιδιών στα σχολεία ήταν η επιμήκυνση της παιδικής ηλικίας, ως ένα αναγκαίο διάστημα από τη γέννηση ως την ενηλικίωση.

Η υποχρεωτική εκπαίδευση θεσμοθετήθηκε για πολλούς άλλους λόγους και λιγότερο για τη διάσωση των παιδιών. Ωστόσο, αυτός ο σημαντικός θεσμός του σχολείου υποβοήθησε την αντίληψη ότι τα παιδιά πρέπει να ζήσουν την παιδική τους ηλικία. «Ο αιώνας του παιδιού» κατά την άποψη που υποστήριξε ο Hugh Cunningham (2005), ανέλαβε την αποστολή όλα τα παιδιά να έχουν παιδική ηλικία, μία αποστολή που μάλλον κρίνεται ως επιτυχημένη, με απόδειξη τη δραματική μείωση της παιδικής θνησιμότητας στον 20ο αιώνα.²⁷

²⁶ Γ. Μπουγιούκος, Παιδική ηλικία, Φτώχεια και οι Επιπτώσεις στα παιδιά: Κοινωνικοϊστορικές και Σύγχρονες Διαστάσεις, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, 2017, σελ. 2-11.

²⁷ Hugh Cunningham, (μετάφραση Μαρκέτου Πελαγία), Παιδιά και παιδική ηλικία στη δυτική κοινωνία από το 16^ο αιώνα μέχρι σήμερα, ΣΜΙΛΗ, 2016, σελ. 327.

Στη βιβλιογραφία για την παιδική ηλικία, το έργο του Γάλλου ιστορικού Philippe Aries υπήρξε μία πραγματική τομή.²⁸ Ο Aries καθιέρωσε την κατηγορία της παιδικής ηλικίας, όπως έχει επικρατήσει ως σήμερα από την ιστορική και κοινωνική έρευνα, έφερε την «αποκάλυψη της παιδικής ηλικίας». Το παιδί αντιμετωπίζεται πλέον ως «δρων υποκείμενο», με πολυποίκιλες βιωματικές εμπειρίες και ζώες που συγκροτούν την παιδική ηλικία, ως μεταβαλλόμενη κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή στο χώρο και στο χρόνο. Η παιδική ηλικία ως τέτοια δεν υπήρχε σε όλες τις κοινωνίες, ανήκει αποκλειστικά στη μετανεωτερική εποχή.

Αυτή η άποψη για την παιδική ηλικία άρχισε να εκτυλίσσεται κατά το τέλος του προηγούμενου αιώνα (20ου), διερευνώντας εντονότερα τις μεγάλες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και γεωπολιτικές αλλαγές της παγκοσμιοποίησης και την επίδρασή τους στην παιδική ηλικία. Φαινόμενα, όπως η παιδική φτώχεια, οι προσφυγικές ροές, η μαζική μετανάστευση, ο πόλεμος και η παγκοσμιοποίηση, νόθευσαν τις επικρατούσες κοινωνικές αναπαραστάσεις για την παιδική ηλικία στο δυτικό κόσμο. Η αντίληψη της ασφαλούς διαβίωσης των παιδιών εντός της οικογένειας και του σχολείου ράγιζε κι άρχισαν να αναζητούνται οι σχέσεις των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών δυνάμεων που αναγκάζουν πληθυσμιακές ομάδες παιδιών να βιώνουν τόσο αντιτιθέμενα και συχνά δραματικά γεγονότα στη ζωή τους.

Σύμφωνα με τον Aries, οι διαφορές μεταξύ της παιδικής ηλικίας των μετανεωτερικών χρόνων και των προηγούμενων ήταν η έλλειψη ευαισθησίας, η απουσία της φροντίδας και της προσοχής στο παιδί, η μη διάκρισή τους τελικά από τους ενήλικες. Ουσιαστικά, αντιμετωπίζονταν ως μινιατούρες των ενηλίκων κι αυτό ήταν εμφανές ακόμα και στην ένδυση και την υπόδηση των παιδιών, την επικοινωνία και τη συμμετοχή τους σε ομάδες. Κι αυτό μέχρι την ηλικία των επτά ετών, καθώς από τότε και ύστερα μπορούσε κάθε παιδί να συμμετέχει στις αγροτοκτηνοτροφικές εργασίες των γονιών του. Όπως σημειώνει ο ίδιος ο Γάλλος ιστορικός (Philippe Aries, 1990): *«το παιδί έμπαινε στον κόσμο των ενηλίκων μόλις περνούσε αυτό το στάδιο της υψηλής θνησιμότητας».*

Κατά τον Lloyd DeMause (1974) στην «Ιστορία της παιδικής ηλικίας», η παιδική κακοποίηση και η κακομεταχείριση ήταν μία διαρκής κατάσταση για τα παιδιά μέχρι πρόσφατα. Ο DeMause, σε αντίθεση με τον Aries, υποστηρίζει ότι

²⁸ Φ. Αριές, (μετάφραση Αναστοπούλου Γιούλη), Αιώνες Παιδικής Ηλικίας, Γλάρος, Αθήνα, 1990.

κεντρική δύναμη στην ιστορία της παιδικής ηλικίας αποτελούν οι ψυχογενετικές αλλαγές στην προσωπικότητα, οι οποίες επέρχονται από τις διαδοχικές αλληλεπιδράσεις γονέων και παιδιών από γενιά σε γενιά κι όχι οι πολιτισμικές αλλαγές σε συνάρτηση με την οικονομία και την κοινωνία.²⁹

Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, η αστική τάξη της μεταβιομηχανικής κοινωνίας επέδρασε στη μορφή της οικογένειας, η γυναίκα πλέον έχει τη φροντίδα και την ανατροφή των παιδιών, έδωσε μεγαλύτερη σημασία στην παιδική ηλικία, περιόρισε την παιδική εργασία και κύρια διαχώρισε την παιδική ηλικία από την ενηλικίωση με την παρέμβαση της σχολικής εκπαίδευσης. Αργότερα στον 20ο αιώνα το κράτος αναπτύσσει δομές κοινωνικής προστασίας, ειδικής φροντίδας κι ελέγχου του παιδιού. Οι σύγχρονοι πλέον ιδεολογικοί προσανατολισμοί αναφέρονται στην ανάγκη οι ενήλικες να προστατεύουν και να φροντίζουν τα παιδιά, δημιουργώντας έτσι μία σχέση εξάρτησης, μία σχέση εξουσίας επ' αυτών.

Τις τελευταίες δεκαετίες, ιδιαίτερα μετά το 1990, ένα νέο αντικείμενο της ιστορίας εντάσσεται στο επιστημονικό πεδίο, η ιστορία της παιδικής ηλικίας και των παιδιών. Το ενδιαφέρον του δυτικού κόσμου για την παιδική ηλικία είναι αυξανόμενο, καθώς και οι ανησυχίες γύρω από την παιδική φτώχεια, την κακοποίηση, την εκμετάλλευση και την επίδραση των σύγχρονων μέσων ενημέρωσης στην παιδικότητα. Η ανησυχία αυτή εκφράστηκε και σε κυβερνητικό επίπεδο, όταν η Αγγλία όρισε για πρώτη φορά Υπουργό Παιδικής Ηλικίας.³⁰

Το 1989, έτος ορόσημο, η διακήρυξη των δικαιωμάτων του παιδιού από τον Ο.Η.Ε., στο πρώτο της άρθρο αποσαφηνίζει τι εννοεί με τον όρο «παιδί»: *«Για τους σκοπούς της παρούσας Σύμβασης, θεωρείται παιδί κάθε ανθρώπινο ον μικρότερο των δεκαοκτώ ετών, εκτός εάν η ενηλικίωση επέρχεται νωρίτερα, σύμφωνα με την ισχύουσα για το παιδί νομοθεσία».*³¹

Με αυτόν τον τρόπο η Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Παιδιού, την οποία έχουν επικυρώσει τουλάχιστον 193 χώρες σε όλο τον κόσμο, θέτει ένα πλαίσιο ορισμού της έννοιας του παιδιού και των δικαιωμάτων του με έναν καθολικό τρόπο, σε κάθε κοινωνία, σε κάθε πολιτισμό ανά τον κόσμο, χωρίς καμία διάκριση, με μοναδικό κριτήριο την ηλικία. Αυτή η φιλοσοφική θεώρηση της παιδικής ηλικίας που

²⁹ Δ. Δασκαλάκης, Μ. Γκίβαλος, Παιδική ηλικία και τα δικαιώματα του παιδιού, ΛΙΒΑΝΗ, 2011,σελ. 31.

³⁰ Hugh Cunningham, (μετάφραση Μαρκέτου Πελαγία), Παιδιά και παιδική ηλικία στη δυτική κοινωνία από το 16^ο αιώνα μέχρι σήμερα, ΣΜΙΛΗ, 2016,σελ. 17.

³¹ Ελληνική Δημοκρατία, Νόμος 2101, ΦΕΚ Α 192/2-12-1992, Κύρωση της Διεθνούς Σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού, άρθρο πρώτο.

έχει ονομαστεί ως ουνιβερσαλισμός, έχει δεχθεί κριτική από την προσέγγιση του πολιτισμικού σχετικισμού, υποστηρίζοντας ότι η παιδική ηλικία προσλαμβάνει διαφορετικό νόημα στο πλαίσιο κάθε πολιτισμού.

Σήμερα, η αντίληψη αυτή έχει μεταστραφεί, η κοινωνικοποίηση του παιδιού θεωρείται μια αμφίδρομη διαδικασία, στην οποία το παιδί παίζει ενεργητικό ρόλο διάδρασης. Κι ενώ ο Agies «ανακάλυψε» την παιδική ηλικία, ήρθε ο Postman (2001) να μιλήσει για την εξαφάνιση της παιδικής ηλικίας, εξαιτίας των νέων μη ελεγχόμενων μέσω μετάδοσης της πληροφορίας, τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και το διαδίκτυο, τα οποία θεωρεί ότι αφαίρεσαν το προνόμιο της κοινωνικοποίησης από τους ενήλικες, την οικογένεια και το σχολείο και μετέτρεψαν τα παιδιά σε καταναλωτές.³²

Στον 21ο αιώνα, στην Ευρώπη η μείωση των γεννήσεων έχει δημιουργήσει ένα νέο μεγάλο κοινωνικό κι όχι μόνο πρόβλημα, το δημογραφικό. Παράλληλα, οι σύγχρονες οικογένειες που επενδύουν πόρους κι ελπίδες στα παιδιά τους μέσω των σπουδών τους, έχει ως αποτέλεσμα την παράταση της σχολικής ζωής ακόμα κι όταν ενηλικιωθούν αυτά μετά τα 18 χρόνια. Ένα φαινόμενο που στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως «ατροφικοί ενήλικες».

Επίσης, η μελέτη της παιδικής ηλικίας έχει δημιουργήσει μία νέα κατάσταση σχετικά με τα δικαιώματα των παιδιών. Το παιδί πλέον είναι δρων υποκείμενο κι όχι παθητικός δέκτης της φροντίδας των ενηλίκων. Στο πλαίσιο αυτό υπάρχουν δυο αντιλήψεις: η πρώτη υποστηρίζει ότι τα παιδιά πρέπει σαφώς να διαχωρίζονται από τους ενήλικες και να απολαμβάνουν καθολικά δικαιώματα και η δεύτερη (φιλελεύθερος προστατευτισμός), η οποία υποστηρίζει ότι τα παιδιά δεν έχουν την ικανότητα του αυτοκαθορισμού, εν απουσία της ικανότητας να λαμβάνουν λογικές αποφάσεις.³³

Τέλος, όπως αναφέρθηκε παραπάνω η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού χώρισε το επιστημονικό στρατόπεδο σε δύο μέρη του υποστηρικτές της καθολικής εφαρμογής χωρίς προσαρμογές των δικαιωμάτων των παιδιών σε όλο τον πλανήτη (ουνιβερσαλιστές) και σε αυτούς που υποστηρίζουν ότι αυτά θα έπρεπε να προσαρμόζονται στο εκάστοτε πολιτισμικό γίνεσθαι (πολιτισμικοί σχετικιστές). Παρότι η Σύμβαση έχει δεχθεί κριτική και για την δυτικότερη θεώρηση των παιδιών

³² Μακρυνιώτη Δ., Κόσμοι της παιδικής ηλικίας, Νήσος, 2001,σελ. 142.

³³ Δ. Δασκαλάκης, Μ. Γκίβαλος, Παιδική ηλικία και τα δικαιώματα του παιδιού, ΛΙΒΑΝΗ, 2011, σελ. 44.

και για τον έλεγχο και την εφαρμογή τους στις χώρες που την έχουν επικυρώσει, εντούτοις αποτελεί ένα μεγάλο βήμα για την παγκόσμια αναγνώριση και την προστασία της παιδικής ηλικίας, στον τομέα των συνθηκών διαβίωσης, της υγείας, της εκπαίδευσης, της προστασίας, της ισότητας, κλπ.

Η ιδιοτυπία του ύστερου 20ου αιώνα και του πρώιμου 21ου, καθώς και η βαθύτερη αιτία της σύγχυσης και του άγχους για την παιδική ηλικία σήμερα, είναι ότι ο δημόσιος λόγος που υποστηρίζει ότι τα παιδιά είναι πρόσωπα με δικαίωμα σε κάποιο βαθμό αυτονομίας, συγκρούεται με τα υπολείμματα της ρομαντικής θεώρησης, σύμφωνα με την οποία το δικαίωμα ενός παιδιού είναι ακριβώς το να μένει παιδί. Το πρώτο υποδηλώνει την κατάργηση της διάκρισης παιδιών και ενηλίκων, ενώ το δεύτερο τη διατήρηση του διαχωρισμού τους.³⁴

Στον αντίποδα του παραπάνω δίπολου κινείται η θεώρηση του Jenks (1996), ο οποίος «επενδύει» σε μία πλήρη ανακατασκευή του συνόλου των υποθέσεων για το παιδί και την παιδική ηλικία, αυτή τη φορά με θετικό τρόπο. Σε αυτό το πλαίσιο αναζητά το μετανεωτερικό παιδί και τη μετανεωτερική κοινωνία, όπου κάθε άνθρωπος είτε παιδί είτε ενήλικας νοείται και λειτουργεί ως «δρων υποκείμενο». Κάνοντας ένα βήμα παραπάνω, θα μπορούσαμε ίσως να μιλήσουμε για την ανάγκη πραγματικής χειραφέτησης των παιδιών, ώστε αυτά να αποκτήσουν ουσιαστική συμμετοχή στη διαμόρφωση και στη διαχείριση των κοινωνικών θεσμών που συμμετέχουν. Να γίνουν με άλλα λόγια «ενεργοί πολίτες» με πλήρη πολιτικά και όχι μόνο κοινωνικά δικαιώματα.³⁵

2.2 Παιδική φτώχεια

Ανέκαθεν τα παιδιά αποτελούσαν μεγάλο ποσοστό των φτωχών πληθυσμών. Κατάλογοι φτωχών από ενορίες της Αγγλίας το 16ο και 17ο αιώνα αποδεικνύουν ότι μεταξύ των φτωχών κι απόρων ένα ποσοστό που κυμαίνονταν από 42%-53% του πληθυσμού των φτωχών ήταν παιδιά, ενώ το ¼ σχεδόν αυτών ήταν κάτω των 10 ετών. Φαίνεται ότι η παιδική φτώχεια και η φτώχεια των ενηλίκων είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Ή όπως το διατύπωσε η Όλγουεν Χάφτον, *«τα παιδιά στις φτωχές οικογένειες με την ύπαρξή τους και μόνο ισοδυναμούσαν με οικονομική*

³⁴ Hugh Cunningham, (μετάφραση Μαρκέτου Πελαγία), Παιδιά και παιδική ηλικία στη δυτική κοινωνία από το 16^ο αιώνα μέχρι σήμερα, ΣΜΙΛΗ, 2016, σελ. 330.

³⁵ Αικ. Παπασιμάκη, Mind the gap. Φιλανθρωπία και χειραφέτηση, Θέματα-προεκτάσεις-ζητήματα, Ράλλεια Πειραματικά Σχολεία, 2022, σελ.408-413.

καταστροφή». ³⁶ Δεδομένου ότι τα παιδιά δε διαθέτουν δικό τους εισόδημα, η φτώχεια των οικογενειών συνιστά και φτώχεια των παιδιών που διαβιούν μαζί της.

Η πρώτη προσέγγιση της παιδικής φτώχειας γίνεται από την Orshansky, στέλεχος της αμερικανικής κυβέρνησης, στη δεκαετία του 1960. Ένα άρθρο της «τα παιδιά των φτωχών», είναι η πρώτη προσπάθεια αποτύπωσης στατιστικών δεικτών έρευνας για τη φτώχεια, ειδικά στα νοικοκυριά με παιδιά, συγκρίνοντας την οικογενειακή κατάσταση, την εκπαίδευση, τις καταναλωτικές συνήθειες, τις συνθήκες που ζουν μέσα στην οικογένεια.³⁷ Ωστόσο, όπως αναφέραμε παραπάνω, η επιστημονική κοινότητα δεν έχει συμφωνήσει σε έναν ορισμό για τη φτώχεια και τη μέτρησή της, πολλώ δε μάλλον για την παιδική φτώχεια.

Φαίνεται ότι η φτώχεια έχει τις ρίζες της στο παρελθόν κάθε ατόμου, στις συνθήκες κάτω από τις οποίες ενηλικιώθηκε, αν και αυτό δεν μπορεί να αποτελέσει ένα κατηγορηματικό αξίωμα. Παρόλα αυτά, ένα άτομο που προέρχεται από φτωχή οικογένεια θα προσπεράσει τη γραμμή φτώχειας με μεγαλύτερη δυσκολία από ότι ένα άτομο της ανώτερης τάξης. Μιλάμε, επομένως, για τη διαγενεακή φτώχεια, η οποία σηματοδοτείται από το εισοδηματικό, το κοινωνικό και το πολιτισμικό κεφάλαιο που κληρονομείται από γενιά σε γενιά. Ιδιαίτερα το χαμηλό επίπεδο μόρφωσης που συσσωρεύεται από φτωχά νοικοκυριά, θεωρείται ότι συνδέεται άμεσα με τις δυνατότητες απεγκλωβισμού του στην ενήλικη ζωή από το σπιράλ φτώχειας.

Η διαγενεακή μεταβίβαση της φτώχειας έχει περιγραφεί και ως «παγίδα φτώχειας» από την οικονομική επιστήμη κι έχει αναπτυχθεί από το Malthous, ως «μαλθουσιανή παγίδα». Ο Malthous υποστηρίζει «ότι η ευτυχία σε μια χώρα εξαρτάται από την ταχύτητα με την οποία αυξάνεται, από το βαθμό που η ετήσια αύξηση των τροφίμων προσεγγίζει την ετήσια αύξηση ενός απεριόριστου πληθυσμού».

Στη σύγχρονη επιστήμη χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις συνθήκες εκείνες που οδηγούν σε ένα σπιράλ φτώχειας, κοινωνίες που αντιμετωπίζουν πολλαπλά προβλήματα, όχι αποκλειστικά οικονομικά, αλλά άλλα που συσχετίζονται με την κοινωνική δικαιοσύνη, τη διαφάνεια, το κοινωνικό κράτος, το επίπεδο εκπαίδευσης μιας χώρας, τις διάφορες εξαρτήσεις, κλπ. Η μελέτη μάλιστα αυτού του φαινομένου της «παγίδας της φτώχειας» έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές κι

³⁶ Hugh Cunningham, (μετάφραση Μαρκέτου Πελαγία), Παιδιά και παιδική ηλικία στη δυτική κοινωνία από το 16^ο αιώνα μέχρι σήμερα, ΣΜΙΛΗ, 2016, σελ. 192-193.

³⁷ Οπ. π., σελ. 140.

έχουν αναπτυχθεί εργαλεία που προσμετρούν το φαινόμενο και το αναδεικνύουν ως μείζον στην έρευνα της φτώχειας.³⁸

Από την πλευρά της η Unicef (2000), αναφέρει: « μια ευρεία εικόνα δείχνει ότι αυτοί που μεγαλώνουν στην φτώχεια είναι περισσότερο πιθανό να έχουν μαθησιακές δυσκολίες, να παρατήσουν το σχολείο, να προσφύγουν στα ναρκωτικά, να διαπράξουν εγκλήματα, να βρεθούν στην ανεργία, να καταστούν έγκυες σε πολύ νεαρή ηλικία και να ζήσουν ζωές που διαιωνίζουν την φτώχεια και τη μειονεξία στις επερχόμενες γενιές».

Αυτό το φαινόμενο έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των επιστημόνων, το οποίο στο πλαίσιο των εμπειρικών ερευνών υποδεικνύει τη συσχέτιση των παιδιών που προέρχονται από φτωχές οικογένειες με τη μελλοντική τους ευημερία ως ενήλικες, σε αντίθεση με τα παιδιά εύπορων οικογενειών. Τη διαιώνιση της φτώχειας οι Erickson and Goldthorpe (1992) αποκαλούν «φαινόμενο της σταθερής ροής» (constant flux).³⁹

Ιστορικά δεδομένα δείχνουν ότι τα παιδιά αντιμετωπίστηκαν με βάνασο τρόπο είτε ως εργαζόμενα σκληρά από την τρυφερή τους ηλικία, όπως στην Αγγλία του 18ου αιώνα για τον καθαρισμό καπνοδόχων και τη βιομηχανία, είτε εγκαταλείποντάς τα σε βρεφοδόχους, ιδρύματα, οικογένειες πλουσίων για υιοθεσία, κλπ, εφόσον οι οικογένειές τους, συνήθως των κατώτερων οικονομικών στρωμάτων, αδυνατούσαν να τα θρέψουν λόγω ακραίας φτώχειας, είτε ακόμα και λόγω των βαθιά συντηρητικών αντιλήψεων για τα νόθα ή μειονεκτούντα τέκνα.

Η στροφή προς την παιδοκεντρική προσέγγιση της παιδικής ηλικίας, άρα και της παιδικής φτώχειας, συντελέστηκε σταδιακά προς το τέλος του προηγούμενου αιώνα. Νέες έρευνες και πολιτικές παρέμβασης από διεθνείς και εγχώριους οργανισμούς, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, ο ΟΗΕ, η ΕΕ, η Unicef, η ΔΟΕ, η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, κ.ά., φέρνουν στην επιφάνεια το φαινόμενο της παιδικής φτώχειας, αξιολογώντας την παιδική ηλικία ως κρίσιμη περίοδο για την ανάπτυξη και την ευημερία του ανθρώπου.

Παράλληλα με την ανάδειξη της παιδικής φτώχειας, έστω και με έμμεσο τρόπο, το τέλος του 20^{ου} αιώνα θα φέρει στο προσκήνιο και σταδιακά θα

³⁸ Γ. Μπουγιούκος, Παιδική ηλικία, Φτώχεια και οι Επιπτώσεις στα παιδιά: Κοινωνικοϊστορικές και Σύγχρονες Διαστάσεις, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, 2017, σελ.77-80 και 124-127.

³⁹ Χ. Παπαθεοδώρου, Στ. Παπαναστασίου, Διαγενεακή μεταβίβαση της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ, ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2010,σελ. 13.

δρομολογηθεί η προστασία της παιδικής ηλικίας και των δικαιωμάτων του παιδιού.⁴⁰ Η καθιέρωση των δικαιωμάτων του παιδιού από τον Ο.Η.Ε. (1989) και το αυξημένο ενδιαφέρον της κοινωνίας και της έρευνας γύρω από την παιδική φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, έχουν καθιερώσει μία κατά κάποιο τρόπο παιδοκεντρική αντίληψη για το φαινόμενο αυτό.

Η εστίαση στα παιδιά και στην παιδική φτώχεια εκτιμάται ότι δύναται να αποφέρει σημαντικά οφέλη στη βιώσιμη ανάπτυξη, στην κοινωνική δικαιοσύνη, στις κοινωνίες και στις οικονομίες όλου του κόσμου. Η επένδυση στα παιδιά μπορεί να προσπορίσει οφέλη για μια ζωή πιο ισορροπημένη, με λιγότερες παθολογίες και περισσότερη ελπίδα για όλους. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζονται οι επιπτώσεις της παιδικής φτώχειας στην υγεία, την εκπαίδευση, τα δικαιώματα του παιδιού, τις συνθήκες διαβίωσης, την παιδική εργασία, την εκμετάλλευση, την παραβατικότητα, κλπ.⁴¹

2.3 Τα δικαιώματα του παιδιού

Η συζήτηση για τα δικαιώματα του παιδιού είναι σύμφυτη με την εκάστοτε προσέγγιση της παιδικής ηλικίας. Η αποδοχή ότι τα παιδιά έχουν δικαιώματα είναι απόρροια της μεταστροφής στην αντιμετώπιση του παιδιού κατά τον 20ο αιώνα, ο οποίος ονομάστηκε και ως «αιώνας του παιδιού». Η ανάγκη να παρασχεθεί στο παιδί ειδική προστασία εξαγγέλθηκε στην Διακήρυξη της Γενεύης του 1924 για τα Δικαιώματα του Παιδιού και στην Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Παιδιού, που υιοθέτησε η Γενική Συνέλευση στις 20 Νοεμβρίου 1959 και που αναγνωρίστηκε στην Παγκόσμια Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Αστικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ιδιαίτερα στο άρθρο 10) και στο Καταστατικό και στα αρμόδια όργανα των ειδικευμένων οργανισμών και διεθνών οργανώσεων που μεριμνούν για την ευημερία του παιδιού. Τα κείμενα αυτά, ενώ δεν περιέγραφαν τα δικαιώματα του παιδιού, εντούτοις περιέγραψαν ένα πλαίσιο προστασίας, κύρια, όμως, μετατόπισαν τη μέριμνα για το παιδί από την ιδιωτική στη δημόσια σφαίρα.

Μετά την εμπειρία των δύο καταστροφικών παγκόσμιων πολέμων και μία εκτεταμένη συζήτηση γύρω από την «αυτονομία» του παιδιού και τη δυνατότητα να ασκήσει τα δικαιώματά του ή όχι και την επικράτηση της δυτικής αντίληψης για το

⁴⁰ Γ. Μπουγιούκος, Παιδική ηλικία, Φτώχεια και οι Επιπτώσεις στα παιδιά: Κοινωνικοϊστορικές και Σύγχρονες Διαστάσεις, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, 2017, σελ. 135.

⁴¹ Οπ. π., σελ. 145.

φορέα των δικαιωμάτων, το 1989 υπογράφηκε η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού. Η Σύμβαση που σήμερα έχει επικυρωθεί σχεδόν από το σύνολο των χωρών του πλανήτη, εκτός των ΗΠΑ, κατοχυρώνει τόσο τα ατομικά όσο και τα πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα του παιδιού, αποκτά, δηλαδή, σχεδόν όλα τα δικαιώματα ενός ενήλικα. Το σημαντικότερο, όμως, όλων είναι η αναγνώριση της «αυτονομίας» του παιδιού μέσα από τη Σύμβαση, σε συνάρτηση με την ανάπτυξή του (βιολογική, συναισθηματική, ψυχολογική, νοητική, κλπ). Σημειώνεται, εντέλει, μία μεταστροφή στην αντιμετώπιση του παιδιού, ως φορέα πλέον δικαιωμάτων, περιορίζοντας την εξουσία των ενηλίκων πάνω σε αυτά.⁴²

Παρά ταύτα η επιστημονική συζήτηση γύρω από τα δικαιώματα του παιδιού, μόλις άρχισε. Τα δικαιώματα του παιδιού υποστηρίζεται ότι δεν μπορούν να τύχουν ίδιας και ίσης εφαρμογής σε κάθε κοινωνία, σε κάθε πολιτισμό. Για παράδειγμα, η κλειτοριδεκτομή, μία βάνανυση πρακτική που εφαρμόζεται σε περίπου 25 χώρες κι αφορά πάνω από 3 εκατομμύρια κορίτσια το χρόνο, για τις κοινωνίες που εφαρμόζεται είναι μία συνηθισμένη κι αποδεκτή εν πολλοίς πρακτική, ενώ για τις δυτικές κοινωνίες μία ευθεία προσβολή του θεμελιώδους δικαιώματος στην ανθρώπινη ζωή. Επομένως, η διαφοροποίηση στην εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού ανάλογα με τις επικρατούσες αντιλήψεις μίας κοινωνίας, ανοίγει τη συζήτηση για το κατά πόσο τα δικαιώματα αυτά μπορούν να είναι οικουμενικά ή όχι.⁴³

Σε αντίστιξη υποστηρικτές του πολιτισμικού σχετικισμού προτάσσουν την ισότητα όλων των πολιτισμών και θεωρούν ότι η παιδική ηλικία έχει διαφορετική νοηματοδότηση σε κάθε πολιτισμικό πλαίσιο και εξ αυτού του λόγου η οικουμενική εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού είναι αδύνατη. Από την άλλη, οι υποστηρικτές της οικουμενικότητας, οι συνιβερσαλιστές, θεωρούν τα ανθρώπινα δικαιώματα υπέρτατες αξίες του σύγχρονου πολιτισμού κι εφόσον όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι, αυτά έχουν οικουμενική εφαρμογή. Επομένως, εφόσον τα δικαιώματα του παιδιού είναι ανθρώπινα δικαιώματα, έχουν κι αυτά οικουμενική διάσταση. Επίσης, υποστηρίζουν, ότι η ίδια η Σύμβαση δίνει το περιθώριο του σεβασμού των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, όπως στο άρθρο 8, όπου αναγνωρίζεται η εθνική

⁴² Γ. Μπουγιούκος, Παιδική ηλικία, Φτώχεια και οι Επιπτώσεις στα παιδιά: Κοινωνικοϊστορικές και Σύγχρονες Διαστάσεις, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, 2017, σελ. 17-22.

⁴³ Δ. Δασκαλάκης, Μ. Γκίβαλος, Παιδική ηλικία και τα δικαιώματα του παιδιού, ΛΙΒΑΝΗ, 2011, σελ. 162-163.

ταυτότητα του παιδιού, αρκεί να μην αντιβαίνει σε θεμελιώδη δικαιώματά του και να θέτει σε κίνδυνο την υγεία του.

Πάντως, παρά την κριτική που έχει δεχθεί η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, παραμένει ένα πολύ σημαντικό κείμενο για το σύγχρονο πολιτισμό στην κατεύθυνση της προαγωγής και της προστασίας της παιδικής ηλικίας τον 21ο αιώνα. Όταν το παιδί γίνει αποδεκτό ως αυτόνομη προσωπικότητα και δρών υποκείμενο, η εφαρμογή της Σύμβασης δύναται να αποκτήσει στοιχεία οικουμενικότητας και καθολικής εφαρμογής.

Η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού που εκτείνεται σε 54 άρθρα, θέτει τα πρότυπα για την ευημερία των παιδιών με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ανάπτυξής τους. Έχει, όπως αναφέρθηκε καθολική εφαρμογή για όλα τα παιδιά κάτω των 18 ετών (ο ορισμός του παιδιού), ανεξαρτήτως φύλου, προέλευσης, θρησκείας, αναπηρίας.

Η Σύμβαση διέπεται από τέσσερις θεμελιώδεις αρχές:

- Όχι στις Διακρίσεις (άρθρο 2).
- Το καλύτερο συμφέρον του παιδιού (άρθρο 3).
- Επιβίωση, ανάπτυξη και προστασία (άρθρο 6).
- Ελευθερία γνώμης και συμμετοχή (άρθρο 12).

Οι θεμελιώδεις αρχές της Σύμβασης αποτυπώνονται επίσης στην Ατζέντα 2030 για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη και τις στρατηγικές της Ευρώπης σε περιφερειακό επίπεδο. Οι δεκαεφτά(17) Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης που υιοθετήθηκαν από τις ηγεσίες των χωρών του ΟΗΕ το 2015 έχουν καθολική ισχύ σε κάθε γωνιά του πλανήτη. Η ισότητα, η κοινωνική προστασία, η ισότητα των ευκαιριών, είναι μερικοί από τους βασικούς Στόχους της Βιώσιμης Ανάπτυξης, η οποία συνδέεται άμεσα με τα δικαιώματα του ανθρώπου και του παιδιού.

Παρόλα αυτά, εκατομμύρια παιδιά ανά τον κόσμο εξακολουθούν να βιώνουν παραβιάσεις των δικαιωμάτων τους, όταν δεν είναι δικαιούχοι υγειονομικής περίθαλψης, διατροφής, εκπαίδευσης και προστασίας από τη βία και την εκμετάλλευση. Η παιδική ηλικία πολλών παιδιών διακόπτεται συχνά με βίαιο τρόπο, όταν εγκαταλείπουν το σχολείο, όταν αναγκάζονται να εργαστούν, να παντρευτούν, να πολεμήσουν, να συμμετέχουν σε συμμορίες και σε ομάδες υψηλής παραβατικότητας ή σε κυκλώματα παράνομης διακίνησης.

2.4 Τα δικαιώματα του παιδιού στην ελληνική έννομη τάξη

Στο ελληνικό Σύνταγμα η προστασία του παιδιού προέρχεται μέσα από τις γενικές διατάξεις για τους ενήλικες και την πρόβλεψη του άρθρου 28 για την ισχύ των διεθνών συμβάσεων στην ελληνική νομοθεσία. Ειδικότερα τα παρακάτω άρθρα του Συντάγματος προβλέπουν:

- 2 παρ. 1 (προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας),
- 5 παρ. 1 (δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας),
- 5 παρ. 2 (προστασία της ζωής, τιμής και ελευθερίας χωρίς διακρίσεις),
- 5 παρ. 3 (προσωπική ελευθερία),
- 25 παρ. 1 (προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου),
- 21 παρ. 1, διάταξη που θέτει την παιδική ηλικία υπό την προστασία του Κράτους.

Περαιτέρω, στην ελληνική έννομη τάξη έχουν ενσωματωθεί με αυξημένη τυπική ισχύ, η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, ενώ έχουν ιδρυθεί με νόμο εθνικοί θεσμοί για τα ανθρώπινα δικαιώματα.⁴⁴

Συνακόλουθα, στην έννομη ελληνική τάξη ανήκει και ο Χάρτης των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ έχουν κυρωθεί με Νόμο οι Συμβάσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ/ILO) για την παιδική εργασία, μία σειρά Συμβάσεων του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών του και οι Συμβάσεις της Διάσκεψης της Χάγης για το Ιδιωτικό Διεθνές Δίκαιο. Επίσης, συστοιχία νομικών διατάξεων στο πλαίσιο της κοινωνικής προστασίας και των δικαιωμάτων του παιδιού δημιουργούν ένα πολυσύνθετο πλέγμα για την αντιμετώπιση παλιών και νέων προκλήσεων στην κατεύθυνση της περιφρούρησης της παιδικής ηλικίας.

Μπροστά στις νέες προκλήσεις για την εφαρμογή και την παρακολούθηση των δικαιωμάτων του παιδιού σε ευρωπαϊκό επίπεδο, οι ηγέτες της Ε.Ε. υιοθέτησαν τη Στρατηγική της Ε.Ε. για τα Δικαιώματα του Παιδιού το Μάρτιο του 2021. Βασικός στόχος της Στρατηγικής είναι η διασφάλιση της ενσωμάτωσης διατομεακών ζητημάτων, όπως η μετανάστευση, η καταπολέμηση των διακρίσεων, τα θέματα των ΛΟΑΤΚΙ, των Ρομά, κ.ά., ενώ καλύπτει και τους επτά τομείς-προτεραιότητες της

⁴⁴ Unicef, Έκθεση: Η Ανάλυση της Κατάστασης των Παιδιών και των Νέων στην Ελλάδα 2021.pdf (unicef.org), 2021, σελ. 110-119.

Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της πολιτικής συμμετοχής, της ένταξης στην κοινωνία και στην οικονομία, της υγείας, της παιδείας, της παιδικής προστασίας, την εξάλειψη της βίας, την ψηφιακή κοινωνία, την υιοθέτηση της συμμετοχής των παιδιών και την ελεύθερης έκφρασης των απόψεών τους.

Η Ελλάδα, ως κράτος-μέλος της Ε.Ε. έχει εντάξει στο νομοθετικό της πλαίσιο, αλλά και στη στρατηγική της για την ανάπτυξη τους στόχους της Ε.Ε. για την προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού και την εξάλειψη της παιδικής φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Γενικά, εκτιμάται, ότι η ελληνική έννομη τάξη έχει ένα επαρκές πλαίσιο σε αντιστοιχία με τις διατάξεις των συνθηκών της Ε.Ε. και του Ο.Η.Ε.. Ωστόσο, μένει να διερευνηθούν οι συνέπειες και η αποτελεσματικότητα των κρατικών παρεμβάσεων σε ό,τι αφορά στα παιδιά, κυρίως λόγω έλλειψης μηχανισμών παρακολούθησης κι εφαρμογής τους στην πράξη.⁴⁵

⁴⁵ Unicef, Έκθεση: Η ανάλυση της κατάστασης των παιδιών και των νέων στην Ελλάδα, 2020, σελ. 37.

Μέρος Β

Εμπειρικά δεδομένα

Κεφάλαιο 3^ο

3.1 Μεθοδολογία

Η ύπαρξη και το εύρος της παιδικής φτώχειας σηματοδοτεί και το επίπεδο ευημερίας μιας κοινωνίας, ως ένα μέγεθος που προσδιορίζει τη θέση των ευάλωτων ομάδων (παιδιών) σε δεδομένη χρονική περίοδο.

Για τη μέτρηση της παιδικής φτώχειας δεν υπάρχουν στατιστικά στοιχεία που να έχουν συλλεχθεί αποκλειστικά για παιδιά. Η εμπειρική ανάλυση που ακολουθεί εδράζεται στα στοιχεία που συλλέγονται από την Ευρωπαϊκή Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης, EU-SILC (EU-Statistics on Income and Living Conditions) της ΕΛΣΤΑΤ και της Eurostat, άλλες στατιστικές έρευνες της ΕΛΣΤΑΤ (π.χ. απογραφή πληθυσμού), της Eurostat και διεθνών οργανισμών, όπως του ΟΟΣΑ, της ΔΟΕ και της Unicef (UNICEF, Ανάλυση παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, UNICEF – Περιφερειακό Γραφείο Ευρώπης και Κεντρικής Ασίας, Γενεύη, 2021). Τα στοιχεία για τα παιδιά συλλέγονται με έμμεσο τρόπο από τις οικογένειες που ανήκουν.

Τα βασικά εμπειρικά στοιχεία που αναλύονται συλλέγονται με τη μέθοδο EU-SILC, η οποία αντικατέστησε από το 2003 το ευρωπαϊκό πάνελ νοικοκυριών (European Community Household Panel, ECHP), προκειμένου να υπάρξει ποιοτική βελτίωση των στατιστικών μετρήσεων και εφαρμόζεται σε όλα τα κράτη-μέλη της Ε.Ε..

Στόχος της έρευνας EU-SILC της ΕΛΣΤΑΤ είναι η μελέτη των συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών με βάση το εισόδημά τους, που είναι βασική πηγή αναφοράς σε ευρωπαϊκό επίπεδο των συγκριτικών στατιστικών για την κατανομή του εισοδήματος και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η χρονική περίοδος αναφοράς του εισοδήματος είναι το προηγούμενο έτος από αυτό που διεξάγεται η έρευνα. Παράλληλα, διατίθενται διαχρονικά στοιχεία και δείκτες στην ερευνώμενη δεκαετία 2010-2020. Η έρευνα καλύπτει όλα τα νοικοκυριά της Ελλάδας και το σύνολο των μελών του καθενός, ενώ εξαιρούνται συλλογικά καταλύματα και νοικοκυριά ξένων

υπηκόων (διπλωμάτες). Σημειώνεται ότι οι πληθυσμιακές ομάδες που κατά τεκμήριο είναι φτωχές, όπως άστεγοι, παράνομοι οικονομικοί μετανάστες, Ρομά που μετακινούνται και αλλάζουν τόπο διαμονής κ.λπ., υπο-αντιπροσωπεύονται στην έρευνα της ΕΛΣΤΑΤ. Η έρευνα είναι δειγματοληπτική, με μερικώς επικαλυπτόμενο δείγμα, με τελική δειγματοληπτική μονάδα το νοικοκυριό και μονάδες ανάλυσης τα νοικοκυριά και τα μέλη τους.⁴⁶

Η φτώχεια για την ΕΛΣΤΑΤ και τη Eurostat υπολογίζεται ως σχετική έννοια και η γραμμή φτώχειας ορίζεται στο 60% του διάμεσου ισοδύναμου συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος του νοικοκυριού, με βάση την τροποποιημένη κλίμακα του ΟΟΣΑ, διαφοροποιημένη από την έννοια του κινδύνου της απόλυτης φτώχειας. Για τον υπολογισμό του συνολικού ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος του νοικοκυριού λαμβάνεται υπόψη το συνολικό καθαρό εισόδημα, δηλαδή το εισόδημα που προκύπτει μετά την αφαίρεση των φόρων και των εισφορών για κοινωνική ασφάλιση, που λαμβάνεται από όλα τα μέλη του νοικοκυριού.

Ως ισοδύναμο διαθέσιμο ατομικό εισόδημα θεωρείται το συνολικό διαθέσιμο εισόδημα του νοικοκυριού, διαιρεμένο με το ισοδύναμο μέγεθός του. Υπολογίζεται με βάση την τροποποιημένη κλίμακα του ΟΟΣΑ, η οποία ορίζει συντελεστή στάθμισης 1 για τον πρώτο ενήλικα, 0,5 για το δεύτερο και μέλη 14 ετών κι άνω, ενώ για κάτω των 13 ετών υπολογίζεται σε 0,3. Εξαρτώμενα τέκνα είναι έως 16 ετών ή έως 24 ετών για σπουδάζοντα και μη ενεργά οικονομικά.

Όπως για την παιδική φτώχεια, έτσι και για τον παιδικό κοινωνικό αποκλεισμό δεν υπάρχουν δεδομένα που να αφορούν αποκλειστικά στα παιδιά. Τα δεδομένα της ΕΛΣΤΑΤ συλλέχθηκαν στο πλαίσιο της στρατηγικής της ΕΕ «Ευρώπη 2020» για τον κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού με βάση τρεις δείκτες: ποσοστό ατόμων που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας, ποσοστό ατόμων με υλικές στερήσεις που στερείται τουλάχιστον 4 από ένα κατάλογο 9 αγαθών και υπηρεσιών και ποσοστό πληθυσμού που διαβιεί σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας. Από την ηλικιακή ανάλυση των παραπάνω προκύπτουν τα στοιχεία για την παιδική φτώχεια ή τον κοινωνικό αποκλεισμό.⁴⁷

⁴⁶ Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών: Έτος 2020, σελ. 17-20.

⁴⁷ Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών: Έτος 2020, σελ. 21.

Τα στοιχεία της Eurostat προέρχονται από τις εθνικές μετρήσεις. Παρότι η έρευνα της EU-SILC αποτελεί μία φιλόδοξη προσπάθεια στην αποτίμηση της παιδικής φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, εντούτοις πολλές μεταβλητές που προσδιορίζουν αυτά τα κοινωνικά φαινόμενα δε συλλέγονται και επικεντρώνεται βασικά στις λειτουργίες κι όχι στις δυνατότητες κατά τον Sen. Αποτελεί, όμως, μία καλή βάση προσέγγισης των φαινομένων της παιδικής φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, την οποία αξιοποιούμε στην παρούσα εργασία.

3.2 Μέσο ισοδύναμο ατομικό διαθέσιμο εισόδημα τη δεκαετία 2010-20 στην Ελλάδα

Τα εμπειρικά δεδομένα που θα χρησιμοποιηθούν προέρχονται από τις πρόσφατες έρευνες της ΕΛΣΤΑΤ και της Eurostat, στις οποίες αποτυπώνεται το επίπεδο διαβίωσης και ευημερίας των παιδιών στην Ελλάδα. Η φτώχεια των παιδιών αντανακλά την φτώχεια των νοικοκυριών που διαβιούν αυτά. Ωστόσο, κάποιιοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι θα πρέπει να διαχωρίζεται η φτώχεια των παιδιών από τη φτώχεια των ενηλίκων, επαναφέροντας ουσιαστικά τη συζήτηση για τους φτωχούς «από επιλογή» και τους φτωχούς «από θέση».

Η Ελλάδα από το 2009 εισέρχεται στην εθνική οικονομική κρίση, ουσιαστικά στην κρίση χρέους, μετά το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης το 2008 στις Η.Π.Α.. Το υπέρογκο δημόσιο χρέος και η αδυναμία της χώρας να εξυπηρετήσει τις δανειακές της ανάγκες υποχρέωσαν τις διαδοχικές κυβερνήσεις από το 2010 έως τον Αύγουστο του 2018 να λάβουν σκληρά μέτρα δημοσιονομικής προσαρμογής. Αποτέλεσμα αυτών ήταν η δραματική μείωση του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος, όπως φαίνεται και στον παρακάτω πίνακα. Η παρατεταμένη οικονομική κρίση και η μείωση των δαπανών για μισθούς, κοινωνικές δαπάνες, κλπ πλήττουν ιδιαίτερα τις οικογένειες με παιδιά, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας και αποστέρησης σε σχέση με τον ενήλικο πληθυσμό.

Πίνακας 3.1. Μέσο ισοδύναμο ατομικό διαθέσιμο εισόδημα:2008-2020

Έτος έρευνας	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Έτος αναφοράς εισοδήματος	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Μέσο ατομικό εισόδημα (σε ευρώ)	12.051	13.505	13.896	12.637	10.676	9.303	8.879	8.682	8.672	8.800	9.034	9.382	10.041

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών: Έτος 2020.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.1 το μέσο ατομικό διαθέσιμο εισόδημα το αρχικό έτος αναφοράς της εργασίας μας(2010) βρίσκονταν στα 12.637 €, μειωμένο κατά -9,1% σε σχέση με το προηγούμενο έτος 2009. Έκτοτε ακολουθεί μία πτωτική πορεία για να φτάσει στο χαμηλότερο επίπεδο το 2015, έτος κατά το οποίο ανήλθε σε 8.672€. Από το έτος 2016 κι ύστερα, έως το 2019 που έχουμε ως έτος αναφοράς των οικονομικών στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ, το μέσο ισοδύναμο ατομικό διαθέσιμο εισόδημα αυξάνεται προοδευτικά έως και 15,7%.

Από τον Πίνακα 3.1 φαίνεται ότι η μεγάλη μείωση του μέσου ισοδύναμου ατομικού διαθέσιμου εισοδήματος, με αποκορύφωμα το έτος 2012 που μειώθηκε κατά 15,5% σε σχέση με το προηγούμενο έτος, παρά τη θετική αλλαγή μετά το 2016 δεν κάλυψε τις απώλειες στο τέλος της δεκαετίας. Η απώλειά του με τελευταίο έτος αναφοράς το 2019 σε σχέση με την αρχή της κρίσης κι έτος αναφοράς το 2009 ανέρχεται σε -27,75%.

Με βάση το μέσο ισοδύναμο ατομικό διαθέσιμο εισόδημα η γραμμή φτώχειας ως το 60% αυτού διαμορφώνεται ως εξής (Πίνακας 3.2):

Πίνακας 3.2. Γραμμή φτώχειας της Ελλάδας σε ευρώ κατά έτος (60% μέσου ατομικού διαθέσιμου εισοδήματος)											
ΕΤΟΣ	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
ΓΡΑΜΜΗ ΦΤΩΧΕΙΑΣ(60%)	8.337	7.582	6.405	5.581	5.327	5.209	5.203	5.280	5.420	5.629	6.024

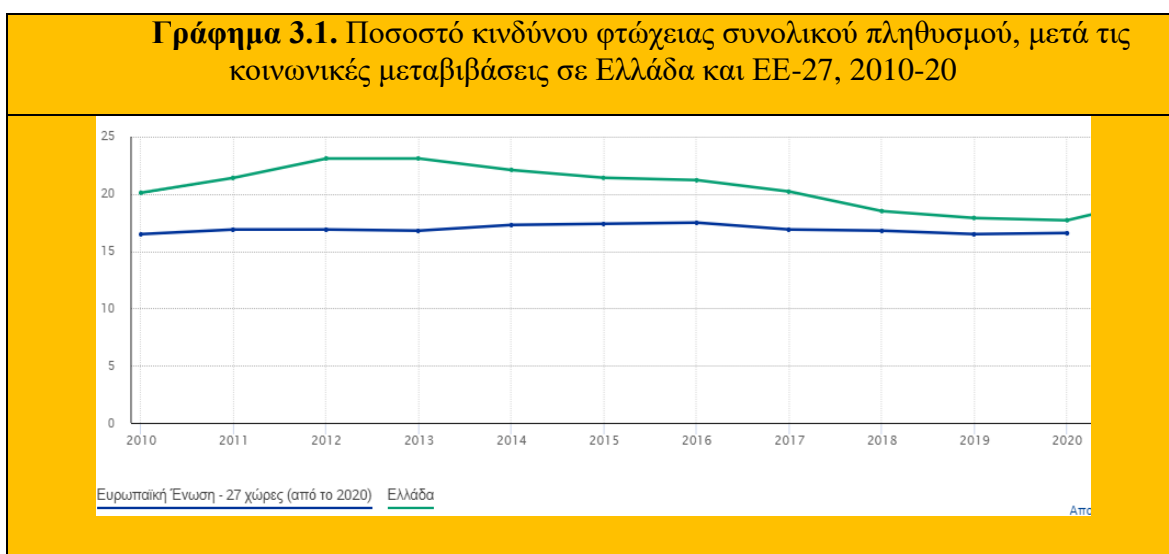
Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΛΣΤΑΤ, έρευνα εισοδήματος 2020.

Η πτώση του μέσου ατομικού διαθέσιμου εισοδήματος αντανακλάται και στον υπολογισμό της γραμμής φτώχειας, η οποία είναι σχεδόν 3.330€ μικρότερη το 2019 από αυτή στην αρχή της οικονομικής κρίσης το 2009, με τη μικρότερη τιμή να σημειώνεται το 2015, σε 5.203€. Ο φτωχός του 2009 με μέσο ατομικό διαθέσιμο εισόδημα π.χ. 7.000€, το 2019 δε θεωρείται φτωχός, δεδομένου ότι το εισόδημά του έχει μείνει αμετάβλητο ή ελαφρώς μειωμένο, αλλά πάνω από τη γραμμή φτώχειας των 6.024€. Εδώ εντοπίζεται και το πρόβλημα στις μετρήσεις της σχετικής φτώχειας, όπου σε περιόδους μεγάλης οικονομικής ύφεσης, λόγω της εξάρτησής της από το μέσο ατομικό διαθέσιμο εισόδημα, το οποίο παρουσιάζει πτώση, αδυνατεί να παρουσιάσει την πραγματική εικόνα. Γι' αυτό στις μετρήσεις έχει εισέλθει η μέτρηση με τον εναρμονισμένο Δείκτη Τιμών Καταναλωτή κι ένα σταθερό έτος αναφοράς.

3.3 Κίνδυνος παιδικής φτώχειας στην Ελλάδα και στην Ε.Ε.-27, 2010-20

Όπως αναφέραμε παραπάνω η Eurostat, εφαρμόζοντας την έρευνα EU-SILC, καταγράφει τη σχετική φτώχεια ως ποσοστό του 60% του διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος.

Στο παρακάτω Γράφημα 3.1 καταγράφεται ο κίνδυνος φτώχειας στην Ελλάδα και στην Ε.Ε.-27, μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις (συντάξεις, επιδόματα, κλπ), στο σύνολο του πληθυσμού το 2010-20. Η Ελλάδα κινείται σταθερά σε όλη τη δεκαετία πάνω από το μέσο όρο της Ε.Ε.-27, φθάνοντας η υπερβάλλουσα διαφορά της να αγγίζει έως και το 7,2% το 2012.

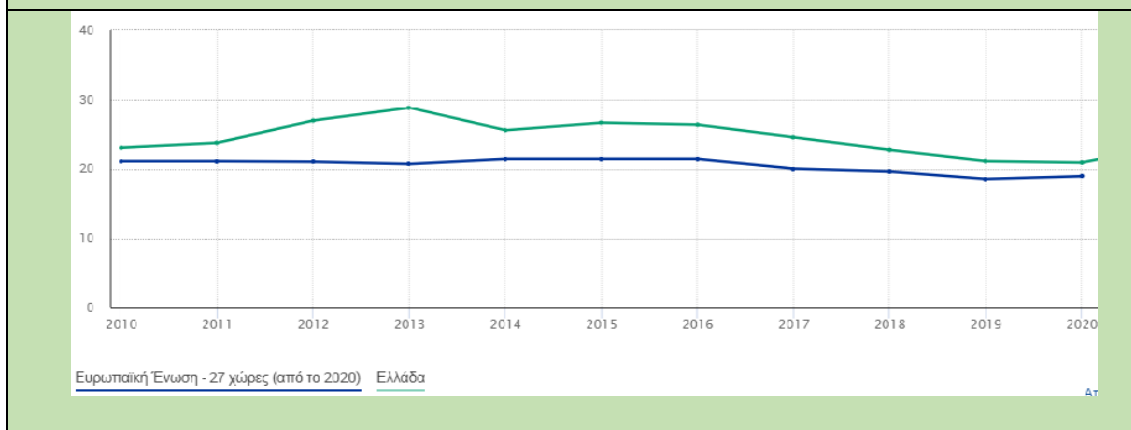

Πηγή: Eurostat, 2022.

Ο κίνδυνος φτώχειας του γενικού πληθυσμού μαζί με τα παιδιά βρίσκεται το 2010 στο 20%, αρχίζοντας μία ανοδική πορεία τα πρώτα χρόνια που φθάνει στο 23,1% το 2012, παρά το γεγονός ότι την ίδια περίοδο έχουμε δραματική πτώση των εισοδημάτων, άρα και του διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος. Η πτωτική πορεία είναι μεγαλύτερη από το 2016 κι ύστερα, για να φτάσει στο καλύτερο σημείο σύγκλισης με αυτόν της Ε.Ε.-27 το 2020, με μία διαφορά μόλις 1,1% (16,6% έναντι 17,1%).

Στο Γράφημα 3.2 απεικονίζεται το ποσοστό κινδύνου φτώχειας για τα παιδιά έως 18 ετών μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση κατά τη δεκαετία της οικονομικής κρίσης, 2010-20. Σε αυτό βλέπουμε ότι ο κίνδυνος παιδικής φτώχειας κινείται σε υψηλότερα όρια από το γενικό ποσοστό κινδύνου φτώχειας του συνολικού πληθυσμού, εύρημα που καταδεικνύει τις μεγαλύτερες επιπτώσεις του μειωμένου εισοδήματος στα παιδιά.

Γράφημα 3.2. Ποσοστό κινδύνου φτώχειας για παιδιά έως 18 ετών, μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις σε Ελλάδα και ΕΕ-27, 2010-20

Πηγή: Eurostat, 2022.

Συγκρίνοντας τον κίνδυνο φτώχειας των παιδιών μεταξύ Ελλάδας και Ε.Ε., είναι εμφανές ότι αυτός βρίσκεται σταθερά πάνω από το μέσο όρο της Ε.Ε. των 27 χωρών σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας. Η διαφορά τους εκκινεί το 2010 από ένα ποσοστό κοντά στο 2%, για να εκτιναχθεί το 2013, έτος που αρχίζει να κορυφώνεται η δημοσιονομική κρίση στην Ελλάδα, άνω του 8%. Κι ενώ ο κίνδυνος παιδικής φτώχειας για την Ε.Ε.-27 κινείται πάνω κάτω του 20% σε όλη τη δεκαετία, ο αντίστοιχος ελληνικός δείκτης ξεπερνάει το 25% τα έτη 2012-2016, φθάνοντας έως και 28,8% το 2013. Σε απόλυτους αριθμούς η αύξηση του κινδύνου φτώχειας κατά περίπου 7% από το 2010 στο 2013 αντιστοιχεί σε περίπου 140.000 παιδιά.

Από τα δύο παραπάνω Γραφήματα προκύπτει ότι ο κίνδυνος φτώχειας για τα παιδιά υπήρξε εντονότερος από αυτόν του συνολικού πληθυσμού, γεγονός που αποδεικνύει την ευαλωτότητα των παιδιών και των νοικοκυριών που έχουν παιδιά.

Ως ασφαλέστερος δείκτης για τον κίνδυνο φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, ειδικά σε περιόδους μεγάλης οικονομικής ύφεσης, προτείνεται η μέτρηση με τον εναρμονισμένο δείκτη τιμών καταναλωτή με συγκεκριμένο έτος αναφοράς. Με αυτόν τον τρόπο ερευνάται κατά πόσο υπάρχει βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης του νοικοκυριού στο πέρασμα του χρόνου. Καταγράφεται, επομένως, με όρους πραγματικής αγοραστικής δύναμης, το ποσοστό των ατόμων που ζουν σε νοικοκυριά, των οποίων το συνολικό ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα είναι χαμηλότερο του 60% της διαμέσου του ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος του έτους 2005/2008 εκφρασμένου σε μεταχρονολογημένες τιμές.

Κατόπιν αυτών, στον παρακάτω Πίνακα 3.3 της ΕΛΣΤΑΤ παρουσιάζεται ο κίνδυνος φτώχειας εναρμονισμένος με το δείκτη τιμών καταναλωτή και έτος

αναφοράς το 2005, για το 2011 και με έτος αναφοράς το 2008, για το 2015, 2019,2020.

Πίνακας 3.3 Κίνδυνος φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, υπολογιζόμενος με το κατώφλι φτώχειας (πληθωρισμένο με τον εναρμονισμένο δείκτη καταναλωτή)2005/2008				
Ομάδες ηλικιών	Σύνολο πληθυσμού 2011*	Σύνολο πληθυσμού 2015*	Σύνολο πληθυσμού 2019*	Σύνολο πληθυσμού 2020*
Σύνολο	22,9	48,0	42,0	37,9
0-17	25,2	55,1	48,6	44,8
18-64	21,3	47,2	40,6	36,9
65+	26,4	44,5	40,4	35,2

Επεξεργασία στοιχείων ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών, 2011,2015, 2019,2020.

**2011, εναρμονισμένο με το δείκτη τιμών καταναλωτή του 2005.*

**2015, 2019,2020, εναρμονισμένο με το δείκτη τιμών καταναλωτή του 2008.*

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα συνθηκών διαβίωσης, 2020.

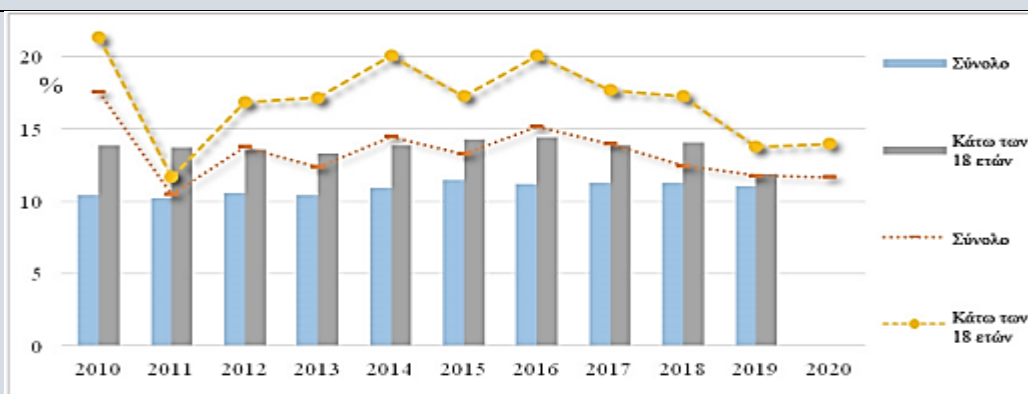
Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 3.3, ο κίνδυνος παιδικής φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις κινείται σε πολύ ανώτερα επίπεδα, όταν εναρμονίζεται με το δείκτη τιμών καταναλωτή. Για παράδειγμα ενώ το 2020 ο κίνδυνος φτώχειας για τις ηλικίες 0-17 ετών ανέρχεται στο 20,9% με πληθωρισμένες τιμές το 2020 ανέρχεται στο 44,8% . Μάλιστα, ο κίνδυνος φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις για τα παιδιά 0-17 ετών στην Ελλάδα, είναι αυξημένος το 2020 σε σχέση με το 2011(με έτος αναφοράς το 2010, έναρξη της δεκαετούς οικονομική κρίσης) κατά +19,6%. Πρόκειται για μία ραγδαία αύξηση του κινδύνου φτώχειας για μία ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα, όπως είναι τα παιδιά, αποδεικνύοντας ότι η φτώχεια αγγίζει πρωτίστως τους ευάλωτους.

Χαρακτηριστικό είναι επίσης το εύρημα του ύψους του κινδύνου φτώχειας για τα παιδιά σε σχέση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες. Εκτός από το 2011 που το ποσοστό των παιδιών 0-17 ετών που βρίσκεται στη δεύτερη θέση μετά την κατηγορία των ηλικιωμένων 65+, τα άλλα τρία έτη 2015, 2019, και 2020 βρίσκεται στην πρώτη θέση με διαφορά 7-8% από τη δεύτερη ηλικιακή κατηγορία.

3.4 Επιμονή της παιδικής φτώχειας

Σε περιόδους μεγάλων οικονομικών κρίσεων είναι αναμενόμενο οι δείκτες της φτώχειας να επιδεινώνονται. Αυτό που πρέπει να διερευνηθεί συν τοις άλλοις, είναι τα χαρακτηριστικά των πιο ευάλωτων ομάδων, όπως τα παιδιά, στη διαχρονική εξέλιξη του φαινομένου. Για το λόγο αυτό, εξετάζεται η «επίμονη παιδική φτώχεια», κατά πόσο δηλαδή ένα νοικοκυριό έχει πιθανότητες να εξέλθει από το φάσμα της φτώχειας ή να παραμείνει μακροχρόνια φτωχό κι άρα μιλάμε για ένα δομικό φαινόμενο που δεν οφείλεται μόνο στην οικονομική κρίση (Γράφημα 3.3).

Γράφημα 3.3. Ποσοστό γενικού πληθυσμού και παιδιών (κάτω των 18 ετών) που διατρέχει επίμονο κίνδυνο φτώχειας ανά ηλικία στην Ελλάδα και ΕΕ-27, 2010-2020*

*Έτος 2020 για την Ελλάδα/Πηγή: Eurostat. Ανάπτυξη συντακτών από EU-SILC, (ILC_LI21)

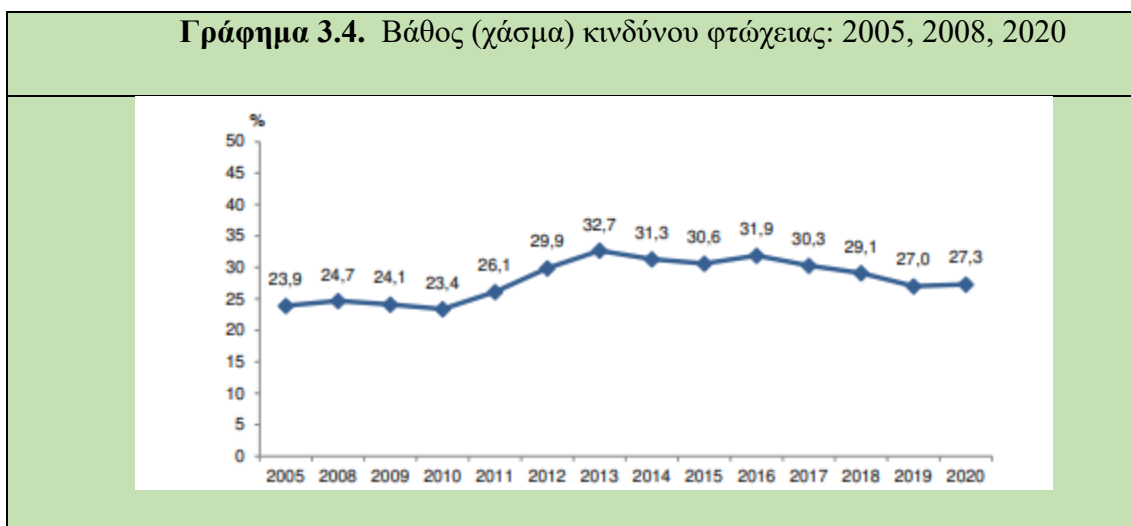
Πηγή: UNICEF, Ανάλυση παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, UNICEF – Περιφερειακό Γραφείο Ευρώπης και Κεντρικής Ασίας, Γενεύη, 2021.

Στο παραπάνω Γράφημα 3.3 απεικονίζεται η επιμονή της παιδικής φτώχειας στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία 2010-20. Από το 2011 (έτος αναφοράς το 2010) κι ύστερα, η γραμμή επιμονής της παιδικής φτώχειας κινείται ανοδικά, από το 12% στο 20% το 2016. Από το 2016 ξεκινάει και για αυτό το δείκτη μία καθοδική πορεία, στο τέλος όμως της δεκαετίας ανακάμπτει ανησυχητικά προς τα πάνω, ευρισκόμενος στο 14% περίπου. Αυτό δείχνει ότι ορισμένες κατηγορίες φτωχών παιδιών, αυτά π.χ. που διαβιούν σε μονογονεϊκές οικογένειες ή της ηλικιακής ομάδας των 12-17, έχουν περισσότερες πιθανότητες να εντάσσονται στην επίμονη παιδική φτώχεια. Το μέγεθος της επίμονης φτώχειας είναι σημαντικό, καθώς η χώρα μας βρίσκεται πάνω από τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους και η επίμονη παιδική φτώχεια είναι αισθητά μεγαλύτερη από την επίμονη φτώχεια του συνόλου των φτωχών.

3.6 Χάσμα (βάθος) κινδύνου της παιδικής φτώχειας

Το χάσμα του κινδύνου φτώχειας αφορά στο εισόδημα και στην κατάσταση που βρίσκονται τα άτομα που είναι κάτω από τη γραμμή της φτώχειας. Ως χάσμα θεωρείται η διαφορά ανάμεσα στη γραμμή φτώχειας για το σύνολο του πληθυσμού (το 60% του διάμεσου ατομικού ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος) από το αντίστοιχο του διάμεσο ατομικό ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα του φτωχού πληθυσμού. Το ποσοστό που προκύπτει εκφράζει το χάσμα ή το βάθος της φτώχειας, με άλλα λόγια πόσο φτωχοί είναι οι φτωχοί.

Στο Γράφημα 3.4 φαίνεται το χάσμα της φτώχειας για την Ελλάδα στην υπό εξέταση χρονική περίοδο της δεκαετίας 2010-20. Το 2010 το χάσμα φτώχειας για το γενικό πληθυσμό βρισκόταν στο 23,4% και καθ' όλη τη δεκαετία πάνω από αυτό το όριο, με αποκορύφωμα το 2013 που έφτασε στο 32,7%.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών, 2020

Μετά το 2016 αρχίζει μια μικρή αποκλιμάκωση δείχνοντας τη «σκληρότητα» του δείκτη, ενώ το 2020 παρουσιάζει μία μικρή άνοδο σε σχέση με το 2019, κλείνοντας τη δεκαετία με 27,3%, σχεδόν 4% πάνω από την αρχή της οικονομικής κρίσης.

Το χάσμα της παιδικής φτώχειας μετά και από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις στη διάρκεια της δεκαετίας 2010-20, όπως φαίνεται στον παρακάτω Πίνακα 3.4, βρίσκεται διαχρονικά πάνω από τον εθνικό μέσο όρο του γενικού πληθυσμού για τα έτη αναφοράς (2011-2013-2019-2020). Το 2011, με έτος αναφοράς το 2010, το χάσμα της παιδικής φτώχειας βρίσκεται στο 27,4%, ενώ το 2013 σκαρφαλώνει στο 39,0%. Στο τέλος της δεκαετίας, το έτος 2020 ανέρχεται σε ποσοστό 28,7%, αυξημένο κατά 2,9% σε σχέση με το προηγούμενο έτος 2019. Αυτό δείχνει ότι παρά

την έξοδο από τις μνημονιακές δεσμεύσεις, την ανάκαμψη της εθνικής οικονομίας και τη βελτίωση των οικονομικών δεικτών, το κοινωνικό φαινόμενο της φτώχειας και δη της παιδικής φτώχειας συνεχίζει να υφίσταται και να βαθαίνει.

Πίνακας 3.4. Βάθος (χάσμα) κινδύνου φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, κατά ομάδες ηλικιών					
	Έτος				
	2011	2013	2015	2019	2020
Σύνολο	26,1	32,7	30,6	27,0	27,3
0-17 ετών	27,4	39,0	34,5	25,8	28,7
18-64 ετών	28,8	33,6	33,5	30,6	31,2
65 ετών+	21,1	13,7	17,3	17,7	14,6
75 ετών+	21,7	12,5	14,5	15,2	12,1

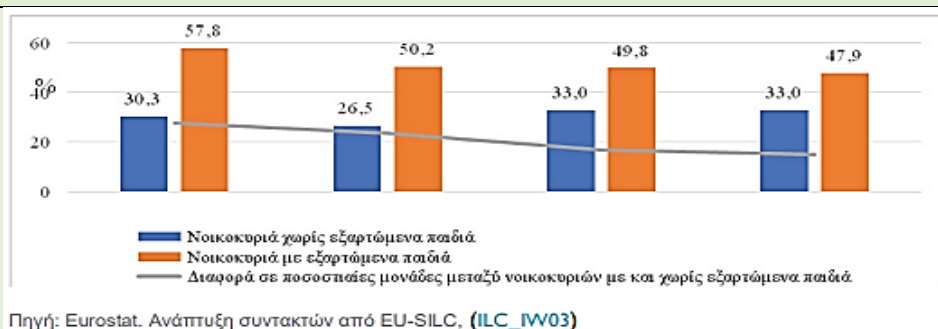
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών, κίνδυνος φτώχειας.

3.7 Παιδική φτώχεια και απασχόληση γονέων

Η δημοσιονομική προσαρμογή της Ελλάδας μέσω των τριών μνημονίων που υπογράφηκαν με τους δανειστές της χώρας, 2010, 2012 και 2015, είχαν ως αποτέλεσμα κυρίως τη δραματική μείωση των μισθών και των συντάξεων, την αύξηση των φόρων και θεσμικές παρεμβάσεις περιορισμού στο κοινωνικό κράτος και στα εργασιακά δικαιώματα. Το εισόδημα των οικογενειών είναι βασικό μέσο για τη δυνατότητα κάλυψης βασικών αναγκών της κι άρα όταν αυτό περιορίζεται, συρρικνώνεται και η ικανότητά της να καλύπτει αυτές.

Στο παρακάτω Γράφημα 3.5, όπου εξετάζεται ο κίνδυνος εργασιακής φτώχειας σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας, είναι πρόδηλο ότι και στα τέσσερα έτη αναφοράς (2010, 2015, 2019 και 2020), ο βαθμός απασχόλησης έχει άμεση συνάρτηση με τον κίνδυνο φτώχειας. Μάλιστα παρατηρούμε ότι ενώ οδεύουμε προς το 2020, όπου η χώρα έχει εξέλθει από τις μνημονιακές της υποχρεώσεις και δεσμεύσεις, η διαφορά κινδύνου εργασιακής φτώχειας σε νοικοκυριά χαμηλής έντασης εργασίας χωρίς παιδιά και σε νοικοκυριά χαμηλής έντασης εργασίας με εξαρτώμενα παιδιά μειώνεται μεν, παραμένει δε υψηλή στο 15% περίπου.

Γράφημα 3.5. Ποσοστό κινδύνου φτώχειας σε νοικοκυριά με και χωρίς παιδιά, ανά χαμηλό βαθμό απασχόλησης του νοικοκυριού (πληθυσμός ηλικίας 18-59 ετών), Ελλάδα 2010,2015, 2019, 2020

Πηγή: UNICEF, *Ανάλυση παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, UNICEF – Περιφερειακό Γραφείο Ευρώπης και Κεντρικής Ασίας, Γενεύη, 2021.

Η διαδεδομένη άποψη ότι η εργασία, είτε ως πλήρης απασχόληση είτε ως μερική ή περιστασιακή, απομακρύνει το άτομο από τον κίνδυνο φτώχειας δεν αποδεικνύεται από τις έρευνες. Προφανώς η ανεργία και η έλλειψη εισοδήματος επηρεάζει τον κίνδυνο φτώχειας των νοικοκυριών, όμως εξίσου σημαντική είναι και η συμμετοχή στον κίνδυνο φτώχειας των υποαπασχολούμενων εργαζόμενων, δεδομένου ότι θα πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας το ευρύτερο μικροοικονομικό περιβάλλον για να έχουμε ασφαλή συμπεράσματα. Για παράδειγμα η πτώση του ημερομίσθιου και η αύξηση των φόρων σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, δε συμβάλλουν στη μείωση του κινδύνου της φτώχειας στους εργαζόμενους με χαμηλή ένταση εργασίας, πολύ περισσότερο δε, αν υπάρχουν κι εξαρτώμενα τέκνα.⁴⁸

3.8 Παιδική φτώχεια και κοινωνικές μεταβιβάσεις

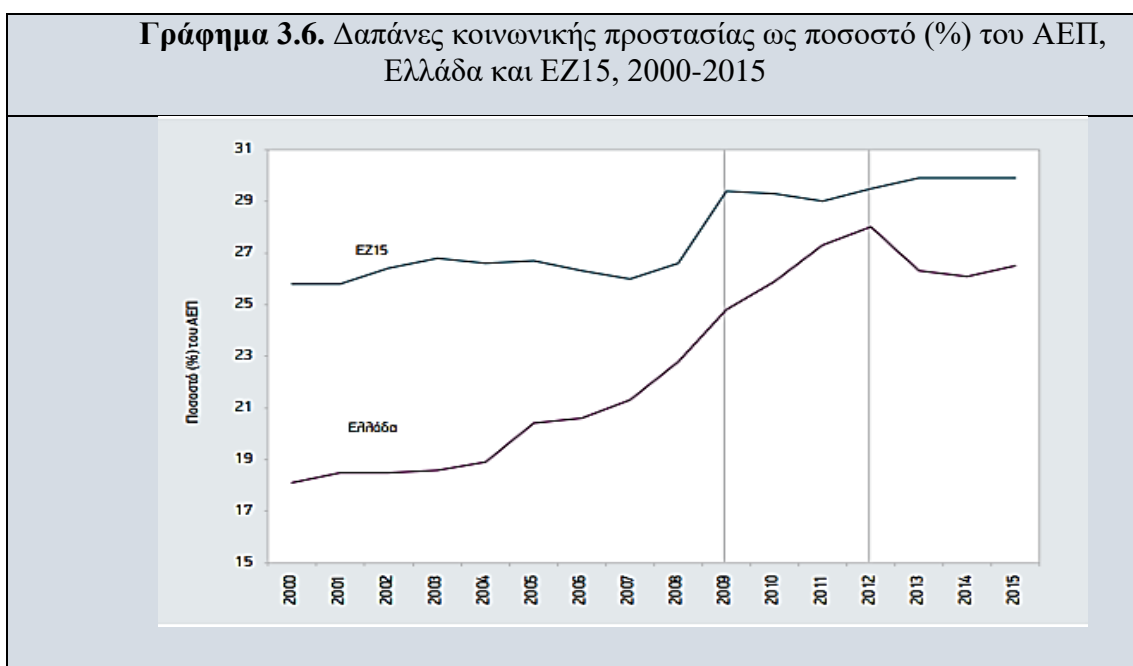
Ως κοινωνικές μεταβιβάσεις θεωρούνται οι κάθε είδους συντάξεις (γήρατος, χηρείας, αναπηρίας, κ.ά.) και τα κοινωνικά επιδόματα, όπως είναι η κοινωνική βοήθεια (επίδομα στέγασης, θέρμανσης, κ.ά.), τα οικογενειακά επιδόματα, τα επιδόματα/βοηθήματα ανεργίας, τα επιδόματα/βοηθήματα ασθένειας, τα επιδόματα/βοηθήματα αναπηρίας - ανικανότητας και οι εκπαιδευτικές παροχές.

Κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης οι παραπάνω παροχές στο πλαίσιο της κοινωνικής προστασίας και της κοινωνικής πολιτικής υπέστησαν δραματικές περικοπές, όπως φαίνεται ενδεικτικά στο παρακάτω Γράφημα 3.9 για τα έτη 2000-

⁴⁸ Χρ. Παπαθεοδώρου, Βλ. Μισσός, Στ. Παπαναστασίου, Κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας στην Ελλάδα, INE ΓΣΕΕ, 2020, σελ. 92-93.

2015. Επίσης, η δημοσιονομική προσαρμογή που επιβλήθηκε από τους δανειστές της Ελλάδας, επέβαλε το «χρυσό κανόνα» του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού, όπου για κάθε νέα κρατική δαπάνη έπρεπε να υπάρχει το αντίστοιχο «ισοδύναμο ποσό» ως έσοδο του προϋπολογισμού. Ως αποτέλεσμα ήταν η αδυναμία άσκησης πραγματικής κοινωνικής πολιτικής και η μετατροπή της σε ένα «δίχτυ προστασίας» για τους πιο ευάλωτους, με αμφιβόλου αποτελεσματικότητας μέτρα.⁴⁹

Από το Γράφημα 3.6 είναι εμφανής η κάμψη των κοινωνικών δαπανών ως ποσοστό επί του ΑΕΠ στην Ελλάδα από το 2012 έως το 2015, όπως επίσης είναι εμφανής και η διαφορά από το μέσο όρο των κοινωνικών δαπανών στις χώρες του ευρώ, οι οποίες δε χαρακτηρίζονται και από πολύ υψηλές κοινωνικές δαπάνες.

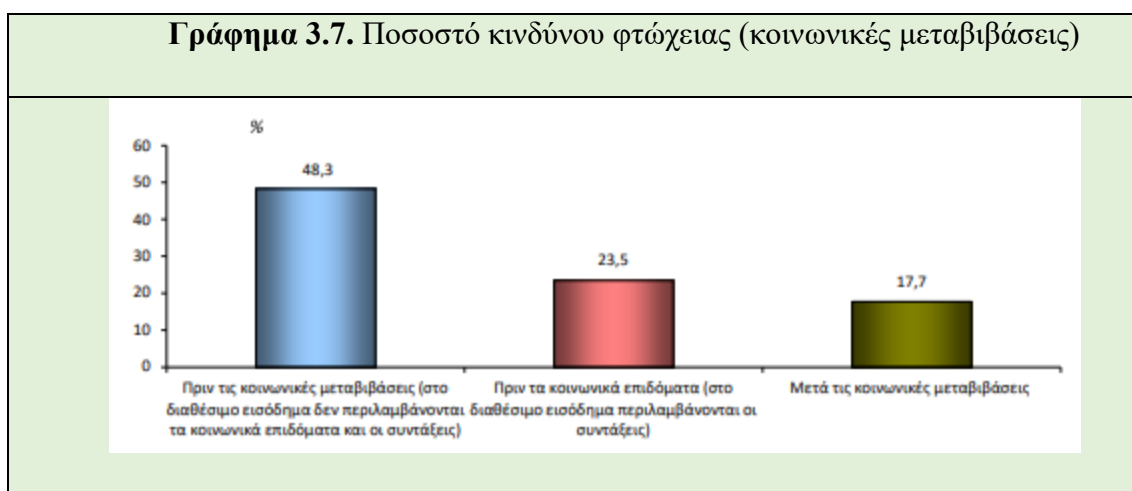
Πηγή: Eurostat

Η μείωση των κοινωνικών δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ και η απόσταση που τις χωρίζει από αυτές της ευρωζώνης υφίσταται ακόμα και σε συνθήκες δραματικής μείωσης του ΑΕΠ τα πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης, μείωση που υπολογίζεται άνω του 20%. Ωστόσο, η επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων στον κίνδυνο φτώχειας γενικά και δη στον κίνδυνο παιδικής φτώχειας, φαίνεται να είναι σημαντική.

Στο παρακάτω Γράφημα 3.7 η διαφορά του κινδύνου φτώχειας πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις είναι αποκαλυπτική. Ενδεικτικά, από 48,3% πριν από όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, ο συνολικός κίνδυνος φτώχειας για το 2020 πέφτει

⁴⁹ Χρ. Παπαθεοδώρου, Βλ. Μισσός, Στ. Παπαναστασίου, Κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας στην Ελλάδα, ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2020, σελ. 30--33.

στο 23,5% μόνο με τη μεταβίβαση των συντάξεων κι ακόμα περισσότερο στο 17,7% μετά από όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Το συμπέρασμα είναι ότι οι κοινωνικές μεταβιβάσεις συμβάλλουν καθοριστικά στη μείωση του κινδύνου φτώχειας (ΕΛΣΤΑΤ 2020), αποτελώντας το 33,5% του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών της χώρας.⁵⁰

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα συνθηκών διαβίωσης, 2020.

Εύγλωττη είναι και η εικόνα στη μέτρηση της παιδικής φτώχειας, όπως φαίνεται στους παρακάτω Πίνακες. Πριν από όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις ο κίνδυνος παιδικής φτώχειας από 0-17 ετών ανέρχεται από 29% το 2011, 39,7% το 2013, 38,7% το 2015, 36,1% το 2019 και 35,4% το 2020, μεγέθη που όπως θα δούμε παρακάτω (Πίνακας 3.7) κάμπτονται σημαντικά μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις.

Πίνακας 3.5. Κίνδυνος φτώχειας πριν από όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις*

Έτος	2011	2013	2015	2019	2020
Σύνολο	44,9	53,4	52,9	48,3	48,2
0-17 ετών	29,0	39,7	38,7	36,1	35,4
18-64 ετών	37,3	45,8	44,9	38,3	38,4
65 ετών+	85,3	89,5	88,6	85,3	84,2

*Σημείωση: Δεν περιλαμβάνονται ούτε τα κοινωνικά επιδόματα ούτε οι συντάξεις στο διαθέσιμο εισόδημα.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα συνθηκών διαβίωσης 2011-2013-2015-2019-2020

⁵⁰ Ανάλογη εικόνα υπάρχει στις έρευνες διαθέσιμου εισοδήματος της ΕΛΣΤΑΤ και σε προηγούμενα έτη.

Ακολούθως, στον Πίνακα 3.6 ο κίνδυνος φτώχειας για τα παιδιά 0-17 ετών μόνο από τη μεταβίβαση των συντάξεων μειώνεται σε όλα τα έτη από 3% έως 6% περίπου, ενώ πολύ πιο εμφανής είναι στις ηλικίες 65+.

Πίνακας 3.6. Κίνδυνος φτώχειας πριν από τα κοινωνικά επιδόματα*					
Έτος	2011	2013	2015	2019	2020
Σύνολο	24,8	28,0	25,5	23,5	24,7
0-17 ετών	26,5	35,2	32,6	31,5	32,4
18-64 ετών	23,0	28,8	26,4	24,4	25,7
65 ετών+	28,9	19,2	16,7	14,8	16,1

* Σημείωση: Δεν περιλαμβάνονται τα κοινωνικά επιδόματα στο διαθέσιμο εισόδημα, ενώ συμπεριλαμβάνονται οι συντάξεις.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα συνθηκών διαβίωσης 2011-2013-2015-2019-2020.

Περαιτέρω μείωση του δείκτη του κινδύνου παιδικής φτώχειας παρατηρούμε από τη μεταβίβαση του συνόλου των κοινωνικών μεταβιβάσεων (συντάξεις, κοινωνικά επιδόματα), Πίνακας 3.7 . Χαρακτηριστικά, ενώ κυμαίνεται πριν τις μεταβιβάσεις από 29% έως 39,7% ο δείκτης για τα παιδιά από 0-17 ετών, μετά διαμορφώνεται από 23,7% έως 28,8% μετά τις μεταβιβάσεις (π.χ. επιδόματα τέκνων), αποδεικνύοντας τη σημαντικότητά τους.

Πίνακας 3.7. Κίνδυνος φτώχειας μετά από όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις					
Έτος	2011	2013	2015	2019	2020
Σύνολο	21,4	23,1	21,4	17,7	19,6
0-17 ετών	23,7	28,8	26,6	20,9	23,7
18-64 ετών	20,0	24,1	22,5	18,4	20,6
65 ετών+	23,6	15,1	13,7	13,0	13,5

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα συνθηκών διαβίωσης 2011-2013-2015-2019-2020.

Τεκμαίρεται, λοιπόν, αφενός ο υψηλός βαθμός ευαλωτότητας των παιδιών, αφετέρου η αξία των πολιτικών κοινωνικής προστασίας του κράτους.

3.9 Παιδική φτώχεια και διαγενεακή μεταβίβαση

Η παιδική φτώχεια είναι ένα σημαντικό κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο κατά τους αναλυτές επηρεάζει όχι μόνο το παρόν αλλά και το μέλλον του κάθε παιδιού. Μάλιστα η μεταβίβαση της παιδικής φτώχειας και στην ενήλικη ζωή είναι ένας βασικός δείκτης κατά πόσο είναι ευημερούσα η κοινωνία. Τα παιδιά που εκκινούν τη ζωή τους με στερήσεις σε όλα τα επίπεδα ενδέχεται να αναπαράγουν το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό τους επίπεδο, εξαιτίας του χαμηλού μορφωτικού φορτίου που θα αποκτήσουν και των γενικότερων εφοδίων που θα λάβουν από το ευρύτερο περιβάλλον.

Ορισμένες έρευνες εντοπίζουν τα αίτια της διαγενεακής μεταβίβασης της φτώχειας σε τρία επίπεδα: το οικογενειακό, το κοινωνικό και το κράτος. Άλλες έρευνες συσχετίζουν το εισόδημα των γονέων με το εισόδημα των ενήλικων τέκνων, ως αποτέλεσμα της εργασίας χαμηλής ειδίκευσης και έντασης, υπονοώντας τη διαγενεακή μεταβίβαση της παιδικής φτώχειας.⁵¹ Άλλες πάλι έρευνες επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στη φτώχεια των παιδιών και στο μορφωτικό επίπεδο των γονιών τους, το οποίο διακρίνεται σε χαμηλό, μέσο και υψηλό.⁵² Υποστηρίζουν ότι η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από το χαμηλό επίπεδο των κοινωνικών παροχών, κι ως εκ τούτου η οικογένεια διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο για την κοινωνική ευημερία. Μάλιστα προηγούμενες έρευνες των Παπαναστασίου-Παπαθεοδώρου (2010,2017,2019), κατατάσσουν την Ελλάδα στις τελευταίες θέσεις της διαγενεακής κλίμακας κινητικότητας.

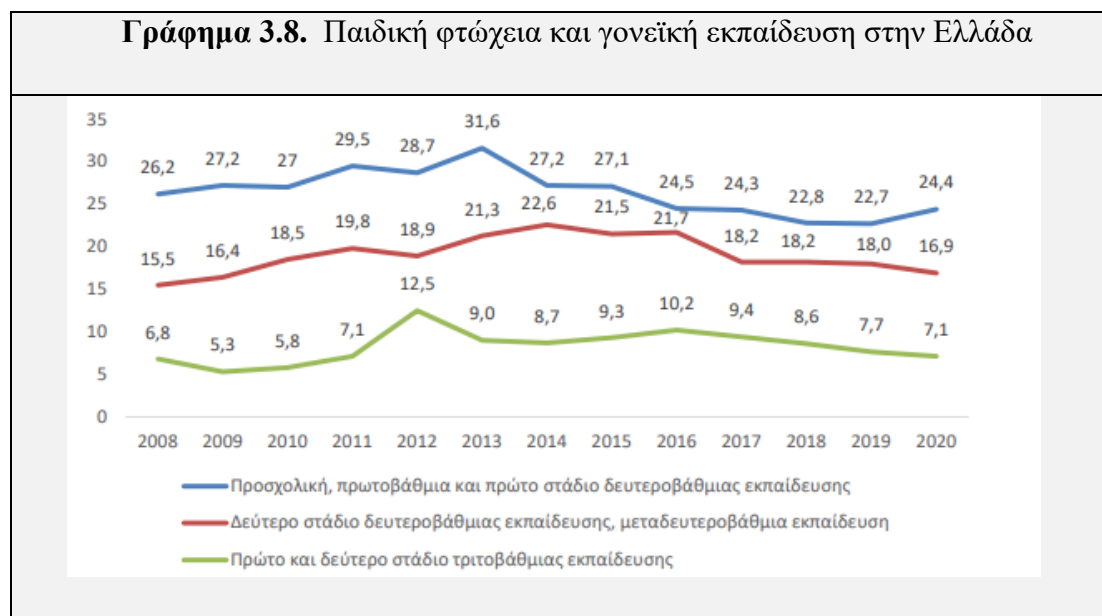
Στο παρακάτω Γράφημα 3.8 της ΕΛΣΤΑΤ είναι ενδεικτική η συσχέτιση του επιπέδου εκπαίδευσης των γονέων με την παιδική φτώχεια. Ο κίνδυνος φτώχειας για τα παιδιά που οι γονείς τους κατέχουν χαμηλή εκπαίδευση είναι κατά πολύ

⁵¹ Η τυπική γραμμική συνάρτηση που συνδέει το εισόδημα μεταξύ γονέων και παιδιών μπορεί να συνοψιστεί ως: $\ln Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln Y_{i(t-1)} + \epsilon_{it}$, όπου Y είναι το μόνιμο εισόδημα, t η γενιά των παιδιών, $t-1$ η γενιά των γονέων και ϵ το τυχαίο συστατικό που περιλαμβάνει τις γονεϊκές επιρροές πέραν του εισοδήματος. Ο συντελεστής β_1 εκφράζει τη διαγενεακή εισοδηματική ελαστικότητα που υποδηλώνει πλήρη κινητικότητα στην τιμή 0 και πλήρη στασιμότητα στην τιμή 1.- Corak, M. (2006):“Do poor children become poor adults? Lessons from a cross country comparison of generational earnings mobility”, Discussion Paper 1993, Bonn: IZA.

⁵² Χρ. Παπαθεοδώρου, Βλ. Μισσός, Στ. Παπαναστασίου, Κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας στην Ελλάδα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, 2020, σελ. 107-108.

μεγαλύτερος από αυτών που κατέχουν μέση εκπαίδευση κι ακόμα μεγαλύτερος από αυτούς που κατέχουν υψηλή εκπαίδευση. Παρατηρείται, μάλιστα, ότι κατά τη διάρκεια της δημοσιονομικής προσαρμογής και των πολιτικών λιτότητας μετά το 2010, ο κίνδυνος φτώχειας αυτών της χαμηλής εκπαίδευσης αυξάνεται έτι περαιτέρω, χωρίς να αλλάζει επί της ουσίας η μεταξύ τους σχέση.

Γράφημα 3.8. Παιδική φτώχεια και γονεϊκή εκπαίδευση στην Ελλάδα

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών: Έτος 2020, Κίνδυνος φτώχειας.

Προχωρώντας την ανάλυση για τη διαγενεακή μεταβίβαση της φτώχειας οι Παπαθεοδώρου, Μισσός, Παπαναστασίου (2020), χρησιμοποιούν την ενότητα της EU-SILC 2011, η οποία μέσω κατάλληλων τεχνικών δίνει πληροφορίες για την οικογενειακή κατάσταση των ερωτώμενων όταν ήταν 14-16 ετών. Με τη διάκριση του επαγγέλματος του πατέρα σε: α) ειδικευμένη ή ανειδίκευτη εργασία, β) χαμηλής ειδίκευσης υπαλληλική εργασία και γ) υψηλής ειδίκευσης διανοητική εργασία, συσχετίστηκε εν συνεχεία με τον κίνδυνο φτώχειας των παιδιών ως ενηλίκων.

Πίνακας 3.8. Σχέση μεταξύ του κινδύνου φτώχειας των απογόνων και του επαγγέλματος του πατέρα⁵³

%	Υψηλής ειδίκευσης διανοητική εργασία	Χαμηλής ειδίκευσης υπαλληλική εργασία	Ανειδίκευτη/ειδικευμένη χειρωνακτική εργασία
Κίνδυνος φτώχειας	9,28	12,27	23,64

Πηγή: Επεξεργασία των μικροδεδομένων της EUSILC 2011 UDB

⁵³ Χρ. Παπαθεοδώρου, Βλ. Μισσός, Στ. Παπαναστασίου, Κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας στην Ελλάδα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, 2020, σελ. 109.

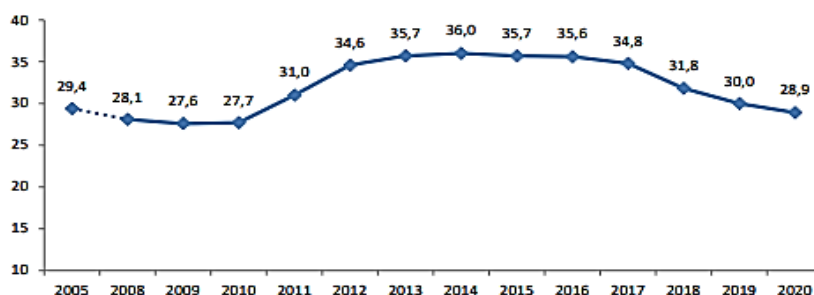
Από τον παραπάνω Πίνακα 3.8 προκύπτει ότι τα παιδιά που οι γονείς τους είναι χειρώνακτες εργάτες, αντιμετωπίζουν μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας ως ενήλικες. Αυτό είναι μία ισχυρή ένδειξη ότι υπάρχει διαγενεακή μεταβίβαση της φτώχειας, ιδιαίτερα στα χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Η διαγενεακή μεταβίβαση της φτώχειας επομένως σχετίζεται με την οικογένεια και το κεφάλαιο που αυτή κληροδοτεί στα τέκνα της, οικονομικό, εκπαιδευτικό, κοινωνικό, ακόμα και πολιτιστικό.

Το σπάσιμο αυτού του κύκλου δεν είναι ούτε απαγορευτικό ούτε εύκολο. Το γεγονός ότι η φτώχεια συνολικά και ειδικότερα η παιδική φτώχεια δείχνει σε βάθος χρόνου να μειώνεται παγκοσμίως, δίνει μία αχτίδα φωτός για την απεμπλοκή της από τη μεταβίβαση από γενιά σε γενιά. Ιδίως, αν εφαρμοστούν οι κατάλληλες πολιτικές στο πλαίσιο των εθνικών και των υπερεθνικών οργανισμών, ενίσχυσης της προστασίας του παιδιού και των δικαιωμάτων του κι ενός αποτελεσματικού κοινωνικού κράτους.

3.10 Παιδική φτώχεια ή κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα 2010-20

Στο πλαίσιο του προγράμματος «Ευρώπη 2020», η Ε.Ε. έθεσε ως στόχο την εξάλειψη του κινδύνου της φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού για τουλάχιστον 20 εκατομμύρια άτομα (σε σύγκριση με το έτος βάσης 2008) έως το 2020. Για την Ελλάδα ο στόχος ήταν να μειωθούν κατά 450.000 άτομα, στόχος που φαίνεται να μην επετεύχθη, όπως φαίνεται και στο παρακάτω γράφημα. Για την αποτύπωση αυτού του μεγέθους χρησιμοποιούνται ως δείκτες τα άτομα που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας, με υλικές στερήσεις που στερούνται τουλάχιστον 4 από ένα κατάλογο 9 αγαθών και υπηρεσιών και αυτά που διαβιούν σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας.

Γράφημα 3.9. Ποσοστό (%) πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας ή σε κοινωνικό αποκλεισμό: 2005, 2008-2020

Πληθυσμός (σε χιλιάδες) σε κίνδυνο φτώχειας ή σε κοινωνικό αποκλεισμό: 2005, 2008-2020

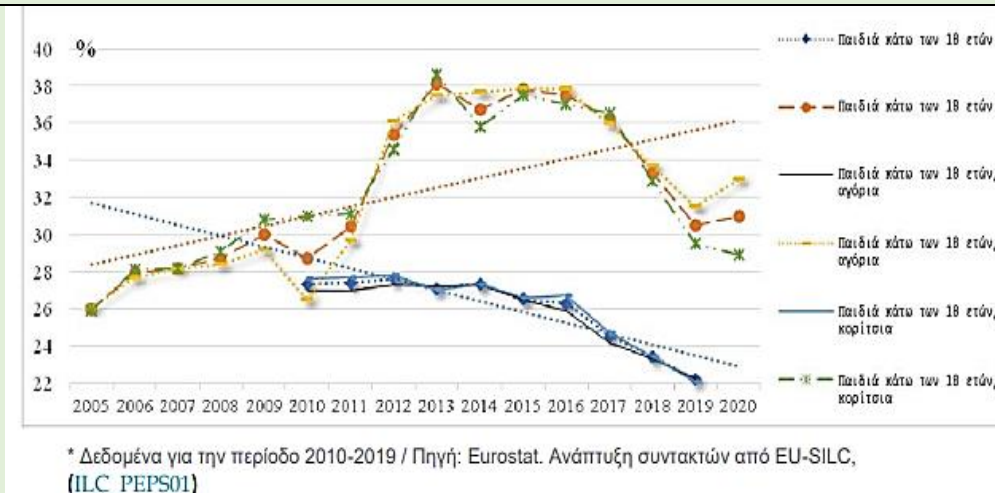
Έτος έρευνας	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Πληθυσμός σε χιλιάδες	3.131	3.046	3.007	3.031	3.403	3.795	3.904	3.885	3.829	3.789	3.702	3.349	3.162	3.044

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών, 2020

Όπως προκύπτει από τον παραπάνω Γράφημα, ο συνολικός πληθυσμός που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή σε κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα το 2020 (έτος αναφοράς το 2019) είναι ελαφρώς αυξημένος σε σχέση με το 2010 (έτος αναφοράς το 2009) και σε αριθμούς, τη δεκαετία της οικονομικής κρίσης, από 3.031.000 άτομα το 2010, ανέρχονται σε 3.044.000 άτομα το 2020. Το 2013, τα πρώτα δηλαδή χρόνια της ελληνικής οικονομικής κρίσης, σημειώθηκε η μεγαλύτερη απόλυτη τιμή των ατόμων σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό, 3.904.000 άτομα, για να ακολουθήσει έκτοτε μία αργή, αλλά καθοδική πορεία.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat στο παρακάτω Γράφημα 3.10, το 2020, το 31% περίπου των παιδιών κάτω των 18 ετών βρίσκονται σε νοικοκυριά που βιώνουν φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό. Το ποσοστό υπολογίζεται επί του συνόλου του πληθυσμού των παιδιών που είτε διατρέχουν κίνδυνο για φτώχεια, ή σοβαρές στερήσεις υλικών αγαθών και κοινωνικές στερήσεις ή ζουν σε νοικοκυριό με πολύ χαμηλό βαθμό απασχόλησης κι είναι η βασική ένδειξη για την παρακολούθηση του στόχου για τη στρατηγική Ε.Ε. 2020.

Γράφημα 3.10. Ποσοστό παιδιών που διατρέχουν κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, κάτω των 18 ετών, ανά φύλλο, Ελλάδα και ΕΕ-2027, *2005-2019/2020

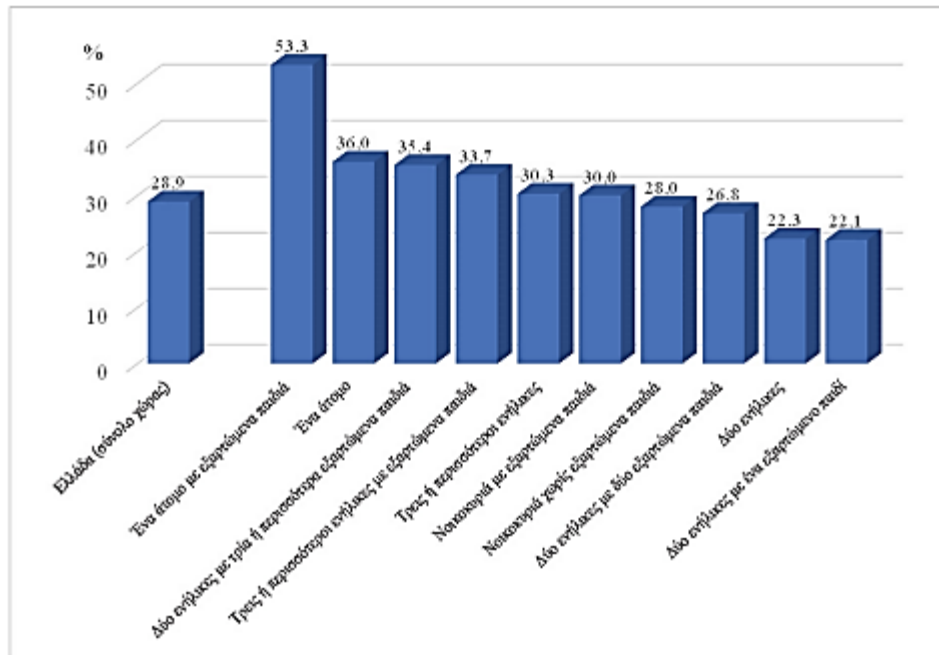

Πηγή: UNICEF, Ανάλυση παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, UNICEF – Περιφερειακό Γραφείο Ευρώπης και Κεντρικής Ασίας, Γενεύη, 2021.

Από το Γράφημα 3.10 προκύπτει ότι το 2010 τα παιδιά που βρίσκονταν σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού ήταν περίπου 29%, ακολούθησε μία σημαντική άνοδος έως το 2013 που ανήλθε σε 38% περίπου κι ύστερα από μία περίοδο τριών ετών έως το 2016 που σημείωσε μία σχετική σταθερότητα, έπεσε στο 30% το 2019, ανεβαίνοντας σχεδόν μία μονάδα στο 31% το 2020. Στο ίδιο Γράφημα παρατηρείται μία διαφοροποίηση ως προς το φύλλο, με τα αγόρια να βρίσκονται σε ελαφρώς ανώτερο επίπεδο από τα κορίτσια, με τη διαφορά τους να κυμαίνεται από 0-4%.

Τα παιδιά που βιώνουν την παιδική φτώχεια ή τον κοινωνικό αποκλεισμό, σύμφωνα με τις έρευνες σχετίζονται και με τη σύνθεση του κάθε νοικοκυριού. Το 53,3% του πληθυσμού τους ανήκει στην κατηγορία των νοικοκυριών με έναν ενήλικα και εξαρτώμενα παιδιά, διατρέχει κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (Γράφημα 3.11). Υψηλό επίσης ποσοστό καταγράφεται στα νοικοκυριά με δύο ενήλικες και περισσότερα από δύο παιδιά (35,4%) ή στα νοικοκυριά με τρεις ενήλικες και εξαρτώμενα παιδιά (33, 7%).

Γράφημα 3.11. Ποσοστό πληθυσμού που διατρέχει κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, ανά τύπο νοικοκυριού, Ελλάδα 2020

Πηγή: Eurostat. Ανάπτυξη συντακτών από EU-SILC. (ilc_peps03)

Πηγή: UNICEF, *Ανάλυση παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, UNICEF – Περιφερειακό Γραφείο Ευρώπης και Κεντρικής Ασίας, Γενεύη, 2021.

Με βάση τις αναθεωρημένες εκτιμήσεις της απογραφής του 2011, τα μονογονεϊκά νοικοκυριά με έναν ενήλικα και τέκνα ανέρχονται στο 15,4%, περίπου 500.000 μονογονεϊκές οικογένειες. Τα παιδιά, επομένως, που βρίσκονται σε μονογονεϊκές ή σε πολυμελείς οικογένειες διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο.

Κεφάλαιο 4^ο

4.1 Παιδική φτώχεια και θεμελιώδη δικαιώματα του παιδιού

Όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, το ελληνικό Σύνταγμα και η επικύρωση διεθνών και ευρωπαϊκών συμβάσεων με αυξημένη τυπική ισχύ από το ελληνικό κράτος, συνθέτουν ένα ισχυρό πλέγμα προστασίας της παιδικής ηλικίας στην ελληνική έννομη τάξη και αναγορεύουν σε υπέρτατη αξία κι υποχρέωσή του το συμφέρον του παιδιού. Με οδηγό τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, το παιδί αντιμετωπίζεται ως φορέας δικαιωμάτων και δικαιούχος μιας ολιστικής προστασίας από το κράτος και τους γονείς του, που είναι και οι άμεσα υπεύθυνοι για την ανατροφή του.

Οι οικονομικές κρίσεις άλλοτε επιβάλλουν ραγδαίες αλλαγές στο παραγωγικό μοντέλο ανάπτυξης (φορντισμός, τεϋλορισμός) ή και στις κρατικές πολιτικές (κεϋνσιανισμός), άλλοτε επιφέρουν αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας, της παραγωγής, στην αντιμετώπιση του περιβάλλοντος, σχεδόν πάντα, όμως, έχουν δραματικές επιπτώσεις στους πιο ευάλωτους και στην περίπτωσή μας στα παιδιά.

Η πρόσφατη παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 στις αναπτυσσόμενες χώρες, η οποία γρήγορα έλαβε διαστάσεις στις αναπτυσσόμενες, μεταξύ αυτών και στην Ελλάδα από το 2009, επήλθε με έντονα χαρακτηριστικά, με σκληρά μέτρα δημοσιονομικής προσαρμογής και με παρατεταμένη οικονομική ύφεση που οδήγησε σε απώλεια άνω του 20% του ΑΕΠ. Η φτωχοποίηση των ελληνικών οικογενειών είχε άμεσο αντίκτυπο στα παιδιά, τα οποία πλήττονται με έμμεσο τρόπο, ως διαβιούντα σε φτωχές οικογένειες.

Σε αυτό το πλαίσιο η Εθνική Επιτροπή για του Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ), το 2018 συνέταξε έκθεση με παρατηρήσεις επί του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για τα Δικαιώματα του Παιδιού 2018-20, στην οποία επισημαίνει ότι τόσο η Διεθνής Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Παιδιού, όσο και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε., κατοχυρώνουν το δικαίωμα του παιδιού σε ένα κατάλληλο επίπεδο ζωής.⁵⁴ Σημειώνει, επίσης, ότι την πρωταρχική φροντίδα του παιδιού έχουν οι γονείς του και σε περίπτωση που οι κρατικές Αρχές αποφασίσουν την απομάκρυνσή του από αυτούς, το ίδιο το κράτος. Σε κάθε, όμως, περίπτωση το κράτος εξακολουθεί να είναι το κυρίως υπεύθυνο για τη στήριξη της οικογένειας, η οποία έχει ως σκοπό της τη φροντίδα των παιδιών της. Με άλλα λόγια, το κράτος είναι υπεύθυνο για της ουσιαστική στήριξη της οικογένειας και των παιδιών, διασφαλίζοντας το δικαίωμα ενός επιπέδου διαβίωσης που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της εποχής του.

Η ίδια έκθεση καταλήγει στην προτροπή προς το εθνικό κράτος να στραφεί σε στρατηγικές ουσιαστικής στήριξης του παιδιού, θεσπίζοντας παιδοκεντρικές δημοσιονομικές πολιτικές, κάνοντας λόγο ακόμα και για παιδικούς κρατικούς προϋπολογισμούς, οι οποίοι θα αφορούν στο σύνολο των πολιτικών που σχετίζονται με το παιδί. Θεωρεί, δε, ως επιβεβλημένη τη δημιουργία βάσεως δεδομένων για την

⁵⁴ Εθνική Επιτροπή για του Δικαιώματα του Ανθρώπου, Παρατηρήσεις επί του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για τα Δικαιώματα του Παιδιού 2018-20, 2018, σελ. 14.

παρακολούθηση και την αξιολόγηση των εφαρμοσμένων πολιτικών για το παιδί σε σχέση με την εφαρμογή του συνόλου των δικαιωμάτων του.⁵⁵

Στις παρακάτω ενότητες ανιχνεύεται η θέση των παιδιών την περίοδο 2010-20 σε σχέση με θεμελιώδη δικαιώματα, όπως αυτό της υγείας, της εκπαίδευσης, της παιδικής ηλικίας (παιδική εργασία), της φροντίδας, της επιβίωσης και της υγιούς ανάπτυξης (υλικές στερήσεις).

4.2 Παιδική φτώχεια και υγεία

Το δικαίωμα στην υγεία εμπεριέχεται σε πολλά νομικά κείμενα και διεθνείς συμβάσεις, ως ένα δικαίωμα οικουμενικό και θεμελιώδες. Το αντίστοιχο δικαίωμα του παιδιού στην υγεία, κατοχυρώνεται από τη Διεθνή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Παιδιού και από το Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε.. Συγκεκριμένα, κατοχυρώνεται το δικαίωμα κάθε παιδιού στην απόλαυση του καλύτερου δυνατού επιπέδου υγείας, η αναγκαία για την ευημερία του προστασία και φροντίδα, καθώς και η διασφάλιση μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης, θέτοντας πάνω από όλα την εξασφάλιση του συμφέροντος του παιδιού.

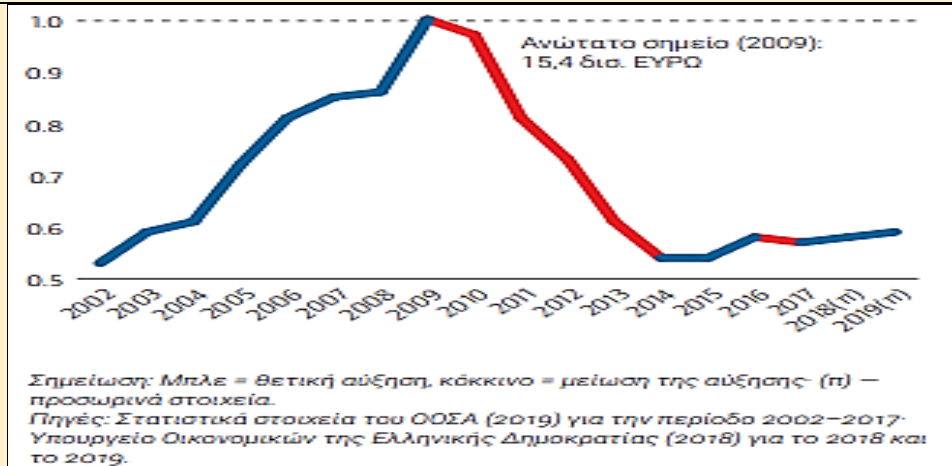
Η οικονομική κρίση 2010-20 επέτεινε τα δομικά προβλήματα στο ελληνικό εθνικό σύστημα υγείας, το οποίο βρισκόταν σε αδυναμία κάλυψης των σύγχρονων αναγκών παιδιών και νέων. Οι πολιτικές λιτότητας και περιορισμού των δαπανών του ελληνικού κράτους είχαν πρωτίστως αντίκτυπο στα δαπάνες του συστήματος υγείας (Γράφημα 4.1). Σοβαρό πλήγμα υπήρξε το γεγονός ότι 2,5 εκατομμύρια άνθρωποι έχασαν τα δικαιώματα κοινωνικής ασφάλισης και υγείας, έως το 2015.

Οι δημόσιες δαπάνες περιορίστηκαν σταδιακά από τα 1.388€/άτομο το 2009 σε 820€/άτομο το 2017. Από το 2016 αρχίζουν να αυξάνονται οι δημόσιες δαπάνες για την υγεία φτάνοντας το 2019 περίπου σε 9 δισεκατομμύρια ευρώ, σχεδόν στο 5% του ΑΕΠ.⁵⁶

⁵⁵ Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Παρατηρήσεις επί του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για τα Δικαιώματα του Παιδιού 2018-20, 2018, σελ 16

⁵⁶ ΟΟΣΑ/Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τα Συστήματα και τις Πολιτικές Υγείας, Ελλάδα: Προφίλ Υγείας 2019, Η Κατάσταση της Υγείας στην ΕΕ, ΟΟΣΑ, Παρίσι/Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τα Συστήματα και τις Πολιτικές Υγείας, Βρυξέλες, 2019, σελ. 18.

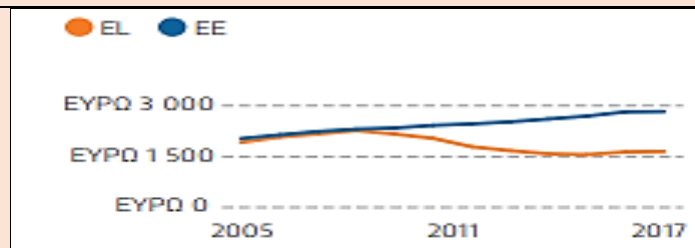
Γράφημα 4.1. Μεταβολή των δημοσίων δαπανών για την υγεία (αναπροσαρμοσμένη με βάση το έτος 2009=1)

Πηγή: ΟΟΣΑ/Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τα Συστήματα και τις Πολιτικές Υγείας (2019), Ελλάδα

Όπως προκύπτει από το παρακάτω Γράφημα 4.2 οι κατά κεφαλή δαπάνες για την υγεία παίρνουν την κατιούσα από το 2010 κι ύστερα και διαμορφώνονται σχεδόν στο ½ της κατά κεφαλή δαπάνης της Ε.Ε.. Επίσης, σχεδόν το 1/3 της κατά κεφαλή δαπάνης στην Ελλάδα προέρχεται από τις ιδιωτικές δαπάνες των νοικοκυριών, το οποίο είναι από τα υψηλότερα στην Ευρώπη. Το γεγονός αυτό δεικνύει και την ενδογενή ανισότητα στην πρόσβαση του συστήματος υγείας για τους φτωχούς και τους εύάλωτους (παιδιά, Ρομά, μετανάστες, κλπ).

Γράφημα 4.2. Κατά κεφαλή δαπάνη σε ευρώ, Ελλάδα-ΕΕ

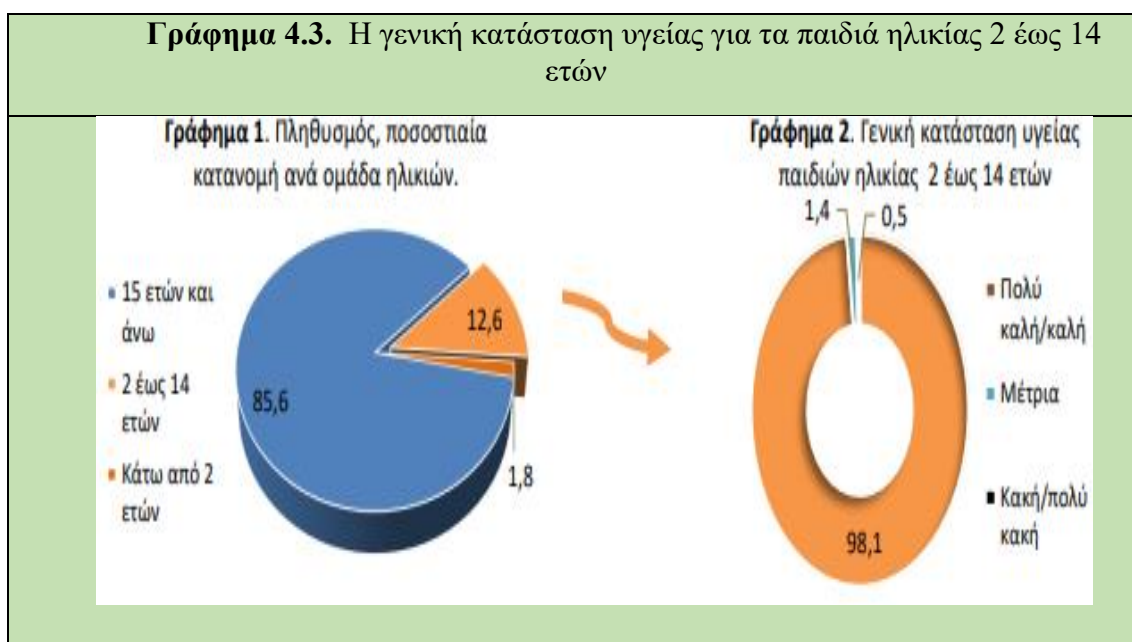

Πηγή: ΟΟΣΑ, Η Κατάσταση της Υγείας στην ΕΕ, ΕΛΛΑΔΑ, Προφίλ Υγείας 2019.

Περαιτέρω, στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά και Μορφωτικά Δικαιώματα, αποσαφηνίζονται τα μέτρα που απαιτούνται για τη διασφάλιση του καλύτερου δυνατού επιπέδου υγείας. Ενδεικτικά αναφέρονται η ανάγκη μείωσης της βρεφικής θνησιμότητας και η υγιής ανάπτυξη των παιδιών κατά την εξέλιξή τους.

Η ΕΛΣΤΑΤ για πρώτη φορά το 2019 προέβη σε έρευνα για την κατάσταση της υγείας των παιδιών ηλικίας από 2 έως 14 ετών με ξεχωριστό θεματικό ερωτηματολόγιο που συμπληρώθηκε από 1.334 παιδιά. Η γενική κατάσταση

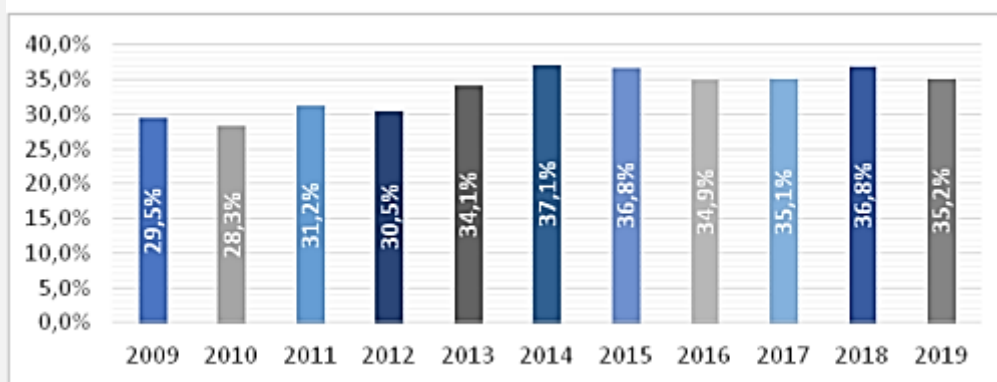
αποτυπώνεται στο παρακάτω Γράφημα 4.3 κι αντιστοιχεί στο 12,6% του συνολικού εκτιμώμενου πληθυσμού της χώρας. Το 98,1% δηλώνει πως έχει πολύ καλή υγεία , το 1,4% μέτρια και το 0,5% κακή ή πολύ κακή υγεία.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, έρευνα υγείας έτους 2019

Ωστόσο, το εμφανιζόμενο ως υψηλό ποσοστό καλής υγείας μεταξύ των παιδιών στην Ελλάδα, επιτυγχάνεται με μία σημαντική συμβολή των ιδιωτικών δαπανών για την υγεία, σχεδόν σε διπλάσιο ποσοστό (35,2%) από τον μέσο όρο της Ε.Ε. (16%). Αυτή η κατάσταση είναι προφανές ότι επηρεάζει δυσανάλογα τα φτωχά νοικοκυριά κι επεκτείνει έτι περαιτέρω τις ανισότητες της πρόσβασης στην υγεία. Μάλιστα, οι ιδιωτικές δαπάνες εκτοξεύτηκαν κατά την περίοδο της κρίσης, όσο δηλαδή περιορίζονταν οι δημόσιες δαπάνες για την υγεία, φτάνοντας το 2014 στο 37,1% (Γράφημα 4.4).

Γράφημα 4.4. Ιδιωτικές δαπάνες στην υγειονομική περίθαλψη ως ποσοστό συνολικής τρέχουσας υγειονομικής δαπάνης⁵⁷

Πηγή: Eurostat, 2021.

Στην ίδια έρευνα της ΕΛΣΤΑΤ για την υγεία των παιδιών (2019) το 6,7% των παιδιών 2-14 ετών έχουν κάποιο χρόνιο πρόβλημα υγείας, το οποίο διαρκεί περισσότερους από έξι μήνες. 2,2% των παιδιών, σύμφωνα με τις απαντήσεις των γονιών τους έχουν περιορίσει για διάστημα άνω των έξι μηνών τις δραστηριότητές τους ή καθημερινές συνήθειες για λόγους υγείας.⁵⁸

Γράφημα 4.5. Δείκτης GALI: Παιδιά ηλικίας 2-14 ετών, ανάλογα με το βαθμό περιορισμού δραστηριοτήτων, λόγω προβλημάτων υγείας, 2019

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, έρευνα υγείας έτους 2019

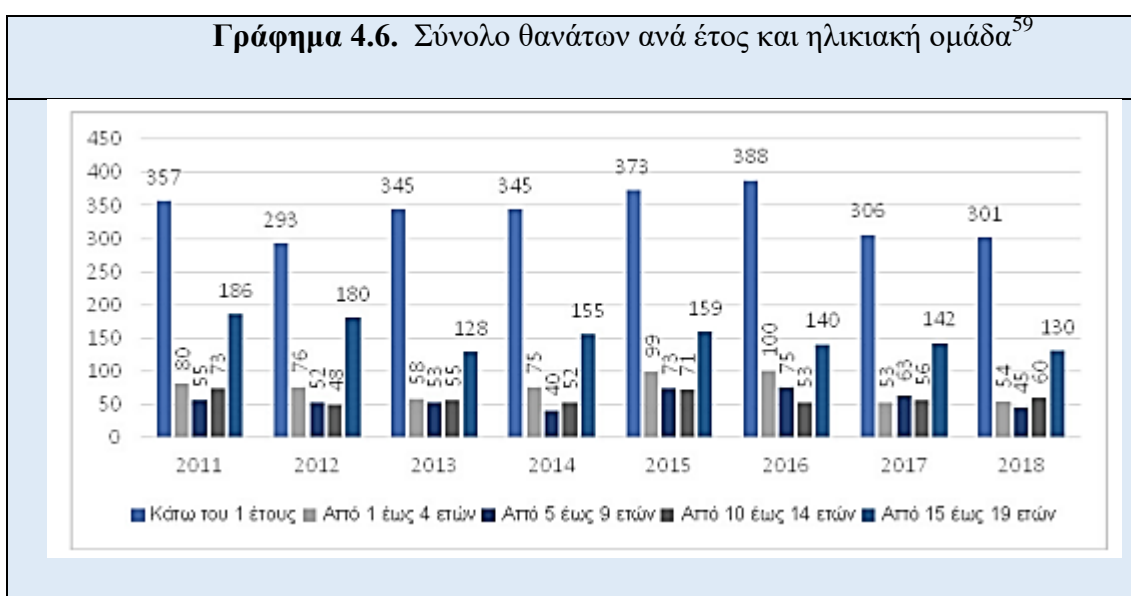
Συνακόλουθα, παρότι δεν υπάρχουν μετρήσεις για τα προβλήματα ψυχικής υγείας των παιδιών, ούτε οικονομικά στοιχεία για τις δαπάνες σε υπηρεσίες ψυχικής υγείας, στην έρευνα της ΕΛΣΤΑΤ καταγράφεται στις δηλώσεις των γονέων ένα ποσοστό 15,2% των παιδιών, το οποίο παρουσιάζει επιβεβαιωμένο άγχος,

⁵⁷ UNICEF, Ανάλυση παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, UNICEF – Περιφερειακό Γραφείο Ευρώπης και Κεντρικής Ασίας, Γενεύη, 2021, σελ.48.

⁵⁸ Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), Έρευνα Υγείας, έτους 2019.

νευρικότητα, ανησυχία ή διαταραχή συμπεριφοράς. Παράλληλα, η έλλειψη δομών ψυχική υγείας, τα προβλήματα προσβασιμότητας σε αυτές (γεωγραφικά, οικονομικά, κοινωνικά) υποβαθμίζουν τα δικαιώματα προστασίας των παιδιών και τα καθιστά ακόμα πιο ευάλωτα σε παραμέληση κι εγκατάλειψη, με ταυτόχρονο κίνδυνο εγκλεισμού και ιδρυματοποίησης.

Σε ό,τι αφορά στην παιδική θνησιμότητα το ποσοστό σε παιδιά κάτω των πέντε(5) ετών είναι πολύ χαμηλό, 3,7 θάνατοι ανά 1.000 γεννήσεις, παρόλα αυτά την επταετία 2011-2018 έχασαν τη ζωή τους 5.447 παιδιά λόγω επιπλοκών στην υγεία (80%) ή ατυχημάτων (20%). Η μεγάλη πλειονότητα ήταν παιδιά κάτω τους ενός (1) έτους, 2.708 παιδιά, και 1.220 από 15-19 ετών (Γράφημα 4.6).

Πηγή: Eurostat 2021

Η παιδική θνησιμότητα για παιδιά κάτω των πέντε (5) ετών ήταν σε πτωτική πορεία από το 1950 και στην Ευρώπη μετρήθηκε το 2019 στο 5,1%. Στην Ελλάδα, ενώ τις δύο τελευταίες δεκαετίες υπήρχε σταθερή μείωση της παιδικής θνησιμότητας μέχρι το 2011, με την είσοδο στην οικονομική κρίση παρατηρήθηκε αύξηση έως το 2018, η οποία αποδίδεται στην κακή πρόσβαση στο σύστημα υγείας, την ανεργία και τα γενικά προβλήματα που δημιούργησε η κρίση.⁶⁰

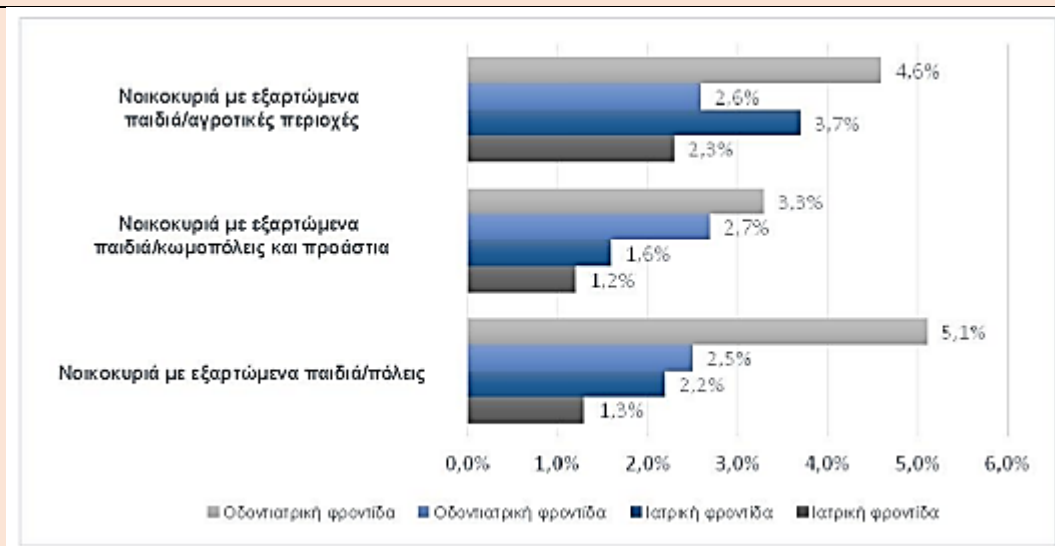
Σχετικά με τις ακάλυπτες ανάγκες σε υγειονομική περίθαλψη, ενδεικτικό είναι το ποσοστό των παιδιών που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας και διαβιών σε οικογένειες που αντιμετωπίζουν πρόβλημα των ακάλυπτων αναγκών. Το 2017 ήταν 4,5%, αρκετά υψηλότερο από το μέσο όρο της Ε.Ε. (2,8%). Ανάλογα με τον τύπο της

⁵⁹ UNICEF, Ανάλυση παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, UNICEF – Περιφερειακό Γραφείο Ευρώπης και Κεντρικής Ασίας, Γενεύη, 2021, σελ. 52.

⁶⁰ Unicef, Ανάλυση της κατάστασης των παιδιών στην Ελλάδα, 2020, σελ. 53.

οικογένειας τα ποσοστά αυτά διαφοροποιούνται. Στις μονογονεϊκές οικογένειες παρατηρούνται μεγαλύτερες δυσκολίες κάλυψης για την υγεία των παιδιών, 6,3% σε σχέση με τα άλλα νοικοκυριά, σε συνδυασμό με τον τόπο διαμονής.

Γράφημα 4.7. Ποσοστό παιδιών που διατρέχουν κίνδυνο φτώχειας και ζουν σε νοικοκυριά που δηλώνουν ακάλυπτες υγειονομικές ανάγκες για τουλάχιστον ένα παιδί, ΕΕ-27 και Ελλάδα (2017)⁶¹

Πηγή: Eurostat

Πίνακας 4.1. Ποσοστό ακάλυπτων αναγκών υγειονομικής περίθαλψης (ιατρικών) σε νοικοκυριά με παιδιά όσον αφορά το εισόδημα, Ελλάδα και ΕΕ-27 (2017)⁶²

Εισοδηματική ομάδα	Ελλάδα	ΕΕ-27
Κάτω από 60% του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος	4,5%	3%
Πάνω από 60% του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος	1,9%	1,3%
Σύνολο	2,4%	1,6%

Πηγή: Eurostat 2021

Η δυνατότητα κάλυψης των ιδιωτικών δαπανών υγείας, που όπως αναφέραμε παραπάνω στην Ελλάδα είναι πολύ υψηλές (σχεδόν 35%), συναρτάται με το κόστος, την εγγύτητα στις μονάδες υγείας, το κόστος μετακίνησης, τη γεωγραφική κατανομή, κ.ά.

⁶¹ UNICEF, Ανάλυση παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, UNICEF – Περιφερειακό Γραφείο Ευρώπης και Κεντρικής Ασίας, Γενεύη, 2021, σελ. 55.

⁶² Οπ. π. σελ. 55.

Πίνακας 4.2. Ποσοστό ατόμων που ανέφεραν ακάλυπτες ανάγκες λόγω χρόνων αναμονής, απόστασης, μετακίνησης ή κόστους⁶³

Ακάλυπτες ανάγκες για οποιαδήποτε λόγο (συνδυασμός (i), (ii) ή (iii))	Μη λήψη φροντίδας εγκαίρως ή και καθόλου, λόγω του χρόνου αναμονής (i)	Μη λήψη φροντίδας εγκαίρως ή και καθόλου, λόγω απόστασης ή μετακίνησης (ii)	Μη λήψη φροντίδας για οικονομικούς λόγους (iii)				
			Οποιοσδήποτε τύπος φροντίδας (α, β, γ ή δ)	Ιατρική φροντίδα (α)	Συνταγογράφηση φαρμάκων (β)	Φροντίδα ψυχικής υγείας (γ)	Οδοντιατρική φροντίδα (δ)
30,2	15,0	6,9	25,3	18,8	14,9	9,7	20,1

Πηγή: ΟΟΣΑ 2020

Ωστόσο, συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες παιδιών με μεγάλη ευαλωτότητα αντιμετωπίζουν πρόσθετες δυσκολίες πρόσβασης στο σύστημα υγείας:

Παιδιά Ρομά: ο γενικότερος κοινωνικός αποκλεισμός που βιώνουν, σύμφωνα με ποιοτικές έρευνες, τα παιδιά Ρομά έχουν δείξει ότι συνεπάγεται κι αποκλεισμό από την πρόληψη, τη φροντίδα και την υγειονομική περίθαλψη, τόσο σε ό,τι αφορά στην έλλειψη ενημέρωσης και γνώσης, όσο και σε προβλήματα αναγνώρισης (ταυτότητα). Η μεγάλη σχολική διαρροή μεταξύ των παιδιών Ρομά, επιδεινώνει την κατάσταση, δεδομένου ότι στις σχολικές μονάδες εφαρμόζονται προγράμματα πρόληψης κι ενημέρωσης, αλλά και εμβολιαστικά προγράμματα.

Παιδιά πρόσφυγες: η διαβίωση σε προσφυγικούς καταυλισμούς έξω από τους οικιστικούς ιστούς επιφέρει πρόσθετα προβλήματα πρόσβασης σε μονάδες υγείας, πέρα από τα εγγενή προβλήματα διερμηνείας, ταυτοποίησης κι απόδοσης της ειδικής κάρτας υγείας που παραχωρείται στους αιτούντες άσυλο. Το ιατρικό προσωπικό στους καταυλισμούς είτε είναι ελλιπές είτε απουσιάζουν ειδικότητες, όπως των παιδιάτρων, ψυχολόγων, κλπ..

Παιδιά με αναπηρίες: αντιμετωπίζουν περιορισμένη πρόσβαση σε ειδικές μονάδες φροντίδας κι αποκατάστασης-αποθεραπείας (αφορά παιδιά με αναπηρία 67% και άνω) , κυρίως λόγω έλλειψης κρατικών δομών και πρόσβασης λόγω γεωγραφικής εγγύτητας. Οι μεγάλες λίστες αναμονής στις λιγοστές υπηρεσίες διάγνωσης κι αποκατάστασης οδηγούν τις οικογένειες στην αγορά τους με ιδιωτικές δαπάνες, με αποτέλεσμα είτε να μην έχουν πρόσβαση είτε να στερούνται τέτοιων υπηρεσιών,

⁶³ UNICEF, Ανάλυση παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, UNICEF – Περιφερειακό Γραφείο Ευρώπης και Κεντρικής Ασίας, Γενεύη, 2021, σελ. 54.

όπως εργοθεραπεία, φυσιοθεραπεία, λογοθεραπεία, ψυχολογική υποστήριξη, ειδική εκπαίδευση, κοινωνικοποίηση και κοινωνική ένταξη.

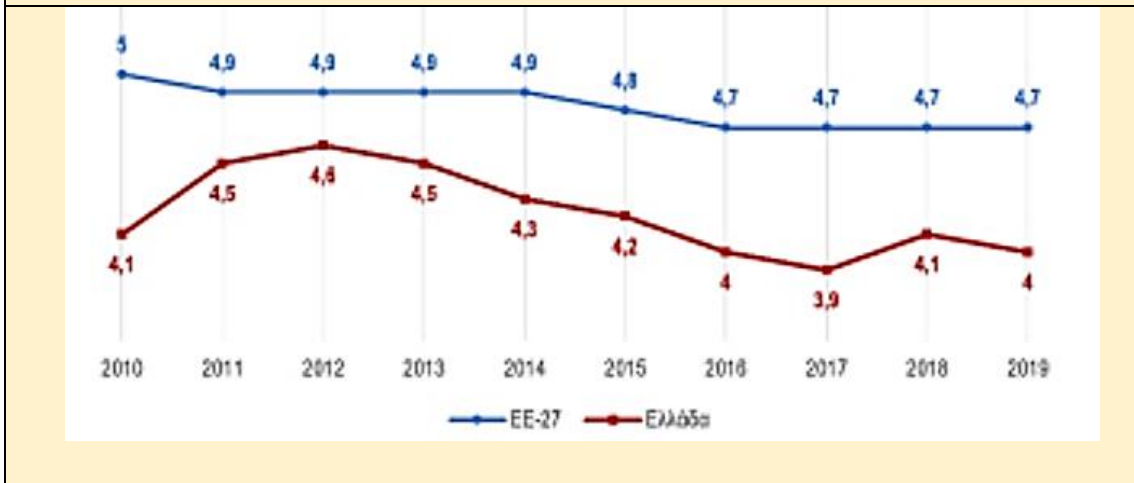
4.3 Παιδική φτώχεια κι εκπαίδευση

Τα παιδιά, αν δε συντρέχουν ειδικοί λόγοι προστασίας τους, κατά την ανήλικη ζωή τους βρίσκονται εντός δύο θεσμικών συγκροτήσεων: της οικογένειας και του σχολείου. Αυτοί οι δύο θεσμικοί φορείς είναι αυτοί που εγγυώνται ουσιαστικά και διασφαλίζουν, διαμεσολαβούν για την εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού, πάντα κάτω από την αυστηρή εποπτεία των κρατικών θεσμών. Βασικό κριτήριο για την εφαρμογή των δικαιωμάτων του παιδιού, είναι το «απόλυτο συμφέρον του παιδιού», όπως αυτό διατυπώθηκε από τη Διεθνή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Παιδιού, το οποίο, όμως, εξαιτίας της διασταλτικής του φύσης, τίθεται εν αμφιβόλω ως προς το «πότε» και το «πώς» αυτό επιτυγχάνεται, δεδομένου ότι το ίδιο, ειδικά σε μικρότερες ηλικίες, δεν μπορεί να εκφράσει τη γνώμη του.

Στις οικονομικές κρίσεις και ιδιαίτερα στην πρόσφατη ελληνική οικονομική κρίση της υπό εξέταση δεκαετίας 2010-20, τόσο οι οικογένειες όσο και τα σχολεία ήταν βασικοί αποδέκτες των οικονομικών επιπτώσεων. Η μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος των οικογενειών κατά 40% περίπου, η περεταίρω φτωχοποίηση των ήδη φτωχών, η ανεργία, η χαμηλής έντασης εργασία, η περιστολή των κοινωνικών δαπανών, η κακή διαβίωση, η επιδείνωση της υγείας συμπεριλαμβανομένης της ψυχικής υγείας, συναποτελέσαν ένα εκρηκτικό μίγμα υποβάθμισης της ποιότητας ζωής των παιδιών μέσω της οικογένειας. Το αυτό ισχύει και για τα σχολεία, τόσο όσο αφορά στη μείωση των κρατικών δαπανών για την εκπαίδευση, όσο και στην γενικότερη υποβάθμιση του εκπαιδευτικού έργου από πλευράς υποδομών και προσωπικού.

Στο παρακάτω Γράφημα 4.8 φαίνεται η σχέση του κρατικού προϋπολογισμού της Ελλάδας για την εκπαίδευση (Πρωτοβάθμια, Δευτεροβάθμια και Τριτοβάθμια) ως ποσοστό επί του ΑΕΠ της χώρας, σε αντιστοιχία με το μέσο όρο της Ε.Ε. των 27 χωρών, κατά τη δεκαετία της οικονομικής κρίσης. Η πτώση του ΑΕΠ τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας 2010-20 «βελτίωσε» τη σχέση κρατικών δαπανών και ΑΕΠ, στην πραγματικότητα όμως είχαμε μείωση κατά 34% σε απόλυτους αριθμούς του κρατικού προϋπολογισμού για την εκπαίδευση την περίοδο 2010-2017, η οποία οδήγησε σε βαθιά κρίση το εκπαιδευτικό σύστημα.

Γράφημα 4.8. Σύγκριση προϋπολογισμού (% του ΑΕΠ) Ελλάδας και μέσου όρου ΕΕ-27(2010-2019)

Πηγή: Eurostat 2020

Σύμφωνα με τη Eurostat οι κρατικές δαπάνες για την εκπαίδευση μετά το 2017 άρχισαν να αυξάνονται, για να διαμορφωθούν το 2019 στο 4,0% του ΑΕΠ, υπολειπόμενος κατά 0,7% του μέσου ευρωπαϊκού όρου (4,7%). Ανάμεσα στο 2009 και στο 2019 η μείωση των δαπανών για την εκπαίδευση σε απόλυτους αριθμούς είναι περίπου 2,5 δισεκατομμύρια ευρώ (Πίνακας 4.3).

Πίνακας 4.3. Δαπάνες για εκπαίδευση (σε εκατομ. Ευρώ), Ελλάδα

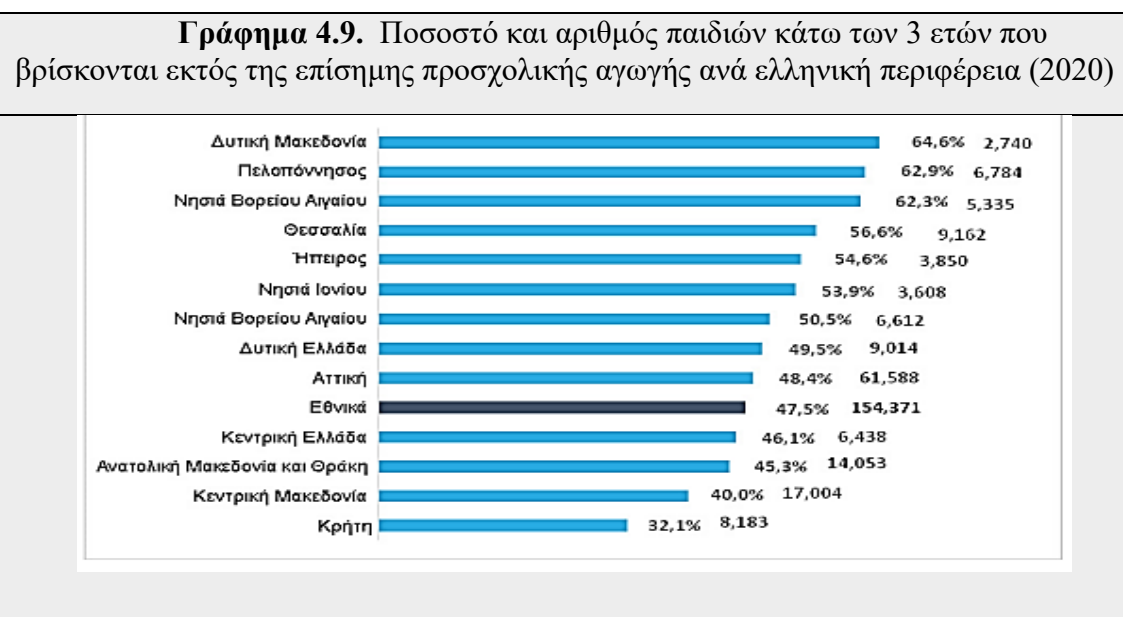
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Δαπάνες για Εκπαίδευση	9.810	9.280	9.182	8.632	8.086	7.674	7.313	6.950	6.869	7.184	7,247

Πηγή: Eurostat 2020

Επομένως, οι δύο θεσμικοί φορείς προστασίας κι εφαρμογής των δικαιωμάτων του παιδιού, οικογένεια και σχολείο, δέχτηκαν ισχυρά οικονομικά πλήγματα κατά τη διάρκεια της κρίσης, με διευρυμένες επιπτώσεις στο επίπεδο διαβίωσης κι εκπαίδευσης των παιδιών και κατά συνέπεια στην εφαρμογή των δικαιωμάτων τους.

Έως την ηλικία των 4 ετών τα παιδιά στην Ελλάδα δέχονται την προσχολική φροντίδα σε Βρεφονηπιακούς Σταθμούς, με τη φοίτηση να μην είναι ούτε υποχρεωτική ούτε δωρεάν. Τα τελευταία έτη με την εφαρμογή κοινωνικοοικονομικών κριτηρίων γίνονται δεκτά στους Βρεφονηπιακούς Σταθμούς (ιδιωτικούς και

δημοτικούς) βρέφη και παιδιά έως 4 ετών, στο πλαίσιο προγραμμάτων ενίσχυσης(vouchers) της οικογένειας από την Ε.Ε. (ΕΣΠΑ). Στο παρακάτω Γράφημα 4.9 φαίνεται το ποσοστό των παιδιών ανά περιφέρεια της Ελλάδας που βρίσκονται εκτός των Βρεφονηπιακών Σταθμών, ανερχόμενο στο 47,5% για παιδιά έως 3 ετών. Σχεδόν τα μισά παιδιά, δηλαδή, οι γονείς τους δεν τα εγγράφουν στις δομές προσχολικής φροντίδας.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2021

Οι βασικοί λόγοι για τη μη φοίτηση των παιδιών στις δομές αυτές, όπως αναφέρουν οι γονείς τους, είναι ότι δεν είναι προσιτές, η δυσχέρεια πρόσβασης και η διαθεσιμότητα (Πίνακας 4.4).

Πίνακας 4.4. Βασικοί λόγοι μη χρήσης υπηρεσιών βρεφονηπιακών σταθμών

Λόγος	Ποσοστό
Δεν είναι προσιτές	61,1%
Δεν υπάρχουν διαθέσιμα μέρη	18,7%
Υπάρχουν διαθέσιμα μέρη αλλά όχι σε κοντινή απόσταση	6,5%
Υπάρχουν διαθέσιμα μέρη αλλά δεν εξυπηρετούν οι ώρες λειτουργίας	8,1%
Υπάρχουν διαθέσιμα μέρη αλλά η ποιότητα των διαθέσιμων υπηρεσιών δεν είναι ικανοποιητική	5%
Άλλοι λόγοι	0,6%

Πηγή: Έκθεση 2016 για την Πρόσβαση στις υπηρεσίες, σελ. 31.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2021

Η υποχρεωτική εκπαίδευση στην Ελλάδα από το 2018 επεκτάθηκε και στην ηλικία των 4 ετών, εφαρμόζοντας για πρώτη φορά τη δίχρονη προσχολική εκπαίδευση για τα παιδιά νηπιακής ηλικίας (4 και 5 ετών). Η υποχρεωτική

εκπαίδευση στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση μαζί με τα δύο έτη του Νηπιαγωγείου εκτείνεται συνολικά σε 8 έτη, συν 3 έτη στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση (Γυμνάσια), συνολικά 11 έτη.

Η συμμετοχή των παιδιών στο υποχρεωτικό εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα είναι αρκετά υψηλό. Το 2019 το 85,6% των παιδιών προσχολικής εκπαίδευσης (4 και 5 ετών) εγγράφηκαν στην Πρωτοβάθμια Προσχολική Εκπαίδευση (Νηπιαγωγείο), ποσοστό αρκετά υψηλό για την πρώτη χρονιά εφαρμογής της υποχρεωτικής προσχολικής εκπαίδευσης δύο χρόνων, κάτω όμως από το μέσο όρο της ΕΕ των 27 χωρών, με ποσοστό 95,1%. Σημειώνεται ότι η υποχρεωτική φοίτηση στο Νηπιαγωγείο εφαρμόζεται σταδιακά μέσα σε μια τριετία. Αντίστοιχα τα ποσοστά για τη Δημοτική Εκπαίδευση το ποσοστό εγγραφής ήταν 98,5% και στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση 96,7%. Παρά ταύτα, ο αριθμός των παιδιών που μένουν εκτός σχολείου το 2019 ήταν 5.679 και ο αριθμός των εφήβων 10.238.⁶⁴

Η εγκατάλειψη του σχολείου ήταν ανέκαθεν και παραμένει ένα χαρακτηριστικό των φτωχών οικογενειών, το οποίο παρατηρείται και κατά τη περίοδο «δημοκρατικοποίησης» της εκπαίδευσης, στο βαθμό που η εκπαίδευση δε συνεισφέρει στη βελτίωση του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου της φτωχής οικογένειας. Σε ό,τι αφορά στη μαθητική διαρροή, σύμφωνα με το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής από το 2014-17 ήταν 1,79% στην Α-Β-Γ τάξη και 1,54% στην Δ-Ε-ΣΤ τάξη του Δημοτικού Σχολείου. Αντίστοιχα στις τρεις τάξεις του Γυμνασίου η σχολική διαρροή ήταν μεγαλύτερη, 4,62%, 1,65% στο Λύκειο ακόμα υψηλότερη 8,94% στο Επαγγελματικό Λύκειο (Πίνακας 4.5).

Πίνακας 4.5. Μαθητική διαρροή ανά τύπο σχολείου, Ελλάδα

Μαθητική διαρροή ανά τύπο σχολείου (2014-2017)	
Δημοτικό σχολείο (τάξεις Α, Β, Γ)	1,79%
Δημοτικό σχολείο (τάξεις Δ, Ε, ΣΤ)	1,54%
Ημερήσιο Γυμνάσιο	4,62%
Ημερήσιο Γενικό Λύκειο	1,65%
Ημερήσιο Επαγγελματικό Λύκειο	8,94%

Πηγή: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (2019). Η μαθητική διαρροή στην ελληνική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση – περίοδος αναφοράς 2014-2017.

Πηγή: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ), 2019

⁶⁴ Unicef, Ανάλυση παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Ακάλυπτες ανάγκες και φραγμοί στην πρόσβαση, 2020, σελ. 138

Οι υπαρκτές ανισότητες στην εκπαίδευση, εντείνονται και πλήττουν τις φτωχές οικογένειες με τις εξωσχολικές δραστηριότητες, όπως η εκμάθηση ξένων γλωσσών, το φροντιστήριο, κλπ, εκεί όπου η συμμετοχή των παιδιών διασφαλίζεται αποκλειστικά με ιδιωτικές δαπάνες. Στον παρακάτω Πίνακα 4.6 οι ιδιωτικές δαπάνες για την αγορά εξοπλισμού, βιβλίων, αναλώσιμων, πληρωμή διδασκτρων στην τυπική και τη σκιάδη εκπαίδευση, καλύπτουν σχεδόν το 1/3 των συνολικών κρατικών δαπανών, αγγίζοντας το ίλιγγιώδες ποσό των 2,5 δισεκατομμυρίων ευρώ ετησίως, το οποίο τα πρώτα χρόνια της κρίσης μειώνεται διαρκώς, πλήττοντας κατά βάση τους πιο ευάλωτους.

Πίνακας 4.6. Δαπάνες για δημόσια κι ιδιωτική εκπαίδευση ανά έτος και πηγή χρηματοδότησης (σε εκατομ. Ευρώ)

	2012	2013	2014	2015	2016
1. Κεντρική Κυβέρνηση	6.900,4	6.420,5	6.428,3	6.445,2	6.208,8
		-7,0%	0,1%	0,3%	-3,7%
2. Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης	195,2	344,3	343,8	278	312,5
		76,4%	-0,1%	-19,1%	12,4%
3. Διεθνείς Πηγές	426	557,3	607,9	728,6	292,1
		30,8%	9,1%	19,9%	-59,9%
A. Σύνολο (1+2+3)	7.521,6	7.322,1	7.380,0	7.451,8	6.813,4
		-2,7%	0,8%	1,0%	-8,6%
4. Νοικοκυριά	2.512,7	2.346,9	2.267,5	2.242,7	2.144,1
		-6,6%	-3,4%	-1,1%	-4,4%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα οικονομικών δημόσιας και ιδιωτικής εκπαίδευσης, 2019.

4.4 Παιδική φτώχεια και υλικές στερήσεις

Η υλική υστέρηση είναι ένας δείκτης που απεικονίζει το ποσοστό των ατόμων που αντιμετωπίζουν σοβαρές οικονομικές δυσκολίες κι ως εκ τούτου, σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ, στερούνται τέσσερα από τα εννέα αγαθά και υπηρεσίες:

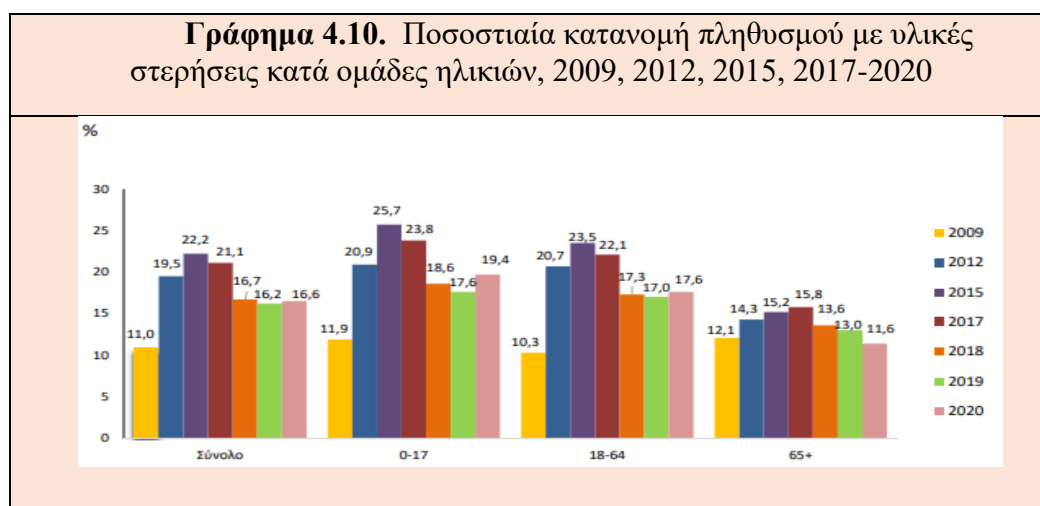
1. Δυσκολίες ανταπόκρισης στην πληρωμή πάγιων λογαριασμών όπως ενοίκιο ή δόση δανείου, πάγιοι λογαριασμοί (ηλεκτρικού ρεύματος, νερού, φυσικού αερίου κ.λπ.), δόσεις πιστωτικών καρτών ή δόσεις δανείου για οικοσκευή, διακοπές κ.ά., ή αγορές με δόσεις κύριας κατοικίας.
2. Οικονομική αδυναμία για πληρωμή μιας εβδομάδας διακοπών.
3. Οικονομική αδυναμία για διατροφή που να περιλαμβάνει κάθε δεύτερη ημέρα κοτόπουλο, κρέας, ψάρι ή λαχανικά ίσης θρεπτικής αξίας.

4. Οικονομική αδυναμία για αντιμετώπιση έκτακτων, αλλά αναγκαίων δαπανών αξίας περίπου 395 ευρώ.
5. Οικονομική αδυναμία να διαθέτουν τηλέφωνο (περιλαμβάνεται και το κινητό τηλέφωνο).
6. Οικονομική αδυναμία να διαθέτουν έγχρωμη τηλεόραση.
7. Οικονομική αδυναμία να διαθέτουν πλυντήριο ρούχων.
8. Οικονομική αδυναμία να διαθέτουν ΙΧ επιβατηγό αυτοκίνητο
9. Οικονομική αδυναμία για ικανοποιητική θέρμανση.

Οι εμπειρικές έρευνες που αφορούν στην υλική υστέρηση δείχνουν ότι η στέρηση αγαθών και υπηρεσιών από τις εννέα προαναφερόμενες αφορά και «μη φτωχούς», αυτούς δηλαδή που βρίσκονται πάνω από τη γραμμή της φτώχειας, όπως αυτή ορίζεται σε επίπεδο Ε.Ε.. Ωστόσο, η μέτρηση της υλικής υστέρησης έχει έμμεση αναφορά στα παιδιά και δεν παρέχει σαφείς ενδείξεις για την υλική υστέρηση αυτών, αλλά της οικογένειας που ανήκουν.

Παρόλο αυτά οι υλικές στερήσεις συνδέονται άρρηκτα με την εξυπηρέτηση του «συμφέροντος του παιδιού», ως θεμελιώδες δικαίωμά του (άρθρο 3 της Σύμβασης), καθώς επίσης και με το έτερο θεμελιώδες δικαίωμα « της επιβίωσης, της ανάπτυξης και της προστασίας», (άρθρο 6 της Σύμβασης).

Στο Γράφημα 4.10 φαίνεται ότι εισερχόμενοι στη δεκαετία της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, οι δείκτες υλικής στέρησης κινούνται ανοδικά με αξιοσημείωτη ένταση. Στη μέση της δεκαετούς οικονομικής κρίσης, το 2015, σημειώνονται οι ανώτατες τιμές για όλες τις ηλικιακές κατηγορίες. Από το 2016 αρχίζει μία σταδιακή αποκλιμάκωση σε μικρότερο βαθμό από την αρχική άνοδο, για να ξαναπάρουν την ανιούσα το 2020 σχεδόν στο σύνολο των ηλικιών, εκτός των 65+.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Υλική υστέρηση και συνθήκες διαβίωσης, 2020.

Η μεγαλύτερη αύξηση παρατηρείται στις ηλικίες των παιδιών, από 0-17 ετών, εκκινώντας το 2009 από το 11,95%, φτάνοντας στο 25,7% το 2015 και στο 19,4% το 2020, παρατηρώντας μία σημαντική ανθεκτικότητα του σχετικού δείκτη. Είναι προφανές ότι η υλική υστέρηση (στέρηση τεσσάρων από τα εννέα αγαθά και υπηρεσίες) αντανακλά στην ποιότητα ζωής των παιδιών και στο δικαίωμα για την επιβίωση και την ανάπτυξη του παιδιού.⁶⁵

Η Ελλάδα, μάλιστα, βρίσκεται στις υψηλότερες θέσεις ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες στο συνολικό δείκτη υλική υστέρησης, όπως φαίνεται και στον παρακάτω Πίνακα 4.9 της ΕΛΣΤΑΤ. Από 11,2% το 2008, βρίσκεται στο 16,2% το 2020, δεύτερη ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες, ανάμεσα σε Βουλγαρία και Ρουμανία, όταν το αντίστοιχο ποσοστό σε χώρες ίδιου μεγέθους είναι: Ολλανδία 2,1%, Τσεχία 2,6%.

Πίνακας 4.7. Ποσοστιαία (%) κατανομή πληθυσμού με υλική υστέρηση στις ευρωπαϊκές χώρες 2008-2020

Χώρες	2020	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008
Βουλγαρία	19,4	20,9	20,9	30,0	31,9	34,2	33,1	43,0	44,1	43,6	45,7	41,9	41,2
Ελλάδα	16,6	16,2	16,7	21,1	22,4	22,2	21,5	20,3	19,5	15,2	11,6	11,0	11,2
Ρουμανία	15,2	14,5	16,8	19,7	23,8	22,7	25,9	29,8	31,1	29,5	30,5	32,1	32,7
Κύπρος	8,4	9,1	10,2	11,5	13,6	15,4	15,3	16,1	15,0	11,7	11,2	9,5	9,1
Ουγγαρία	8,0	8,7	10,1	14,5	16,2	19,4	24,0	27,8	26,3	23,4	21,6	20,3	17,9
Γερμανία	7,2	2,6	3,1	3,4	3,7	4,4	5,0	5,4	4,9	5,3	4,5	5,4	5,5
Κροατία	6,9	7,2	8,6	10,3	12,5	13,7	13,9	14,7	15,9	15,2	14,3	:	:
Σλοβακία	5,9	7,9	7,0	7,0	8,2	9,0	9,9	10,2	10,5	10,6	11,4	11,1	11,8
Γαλλία	4,8	4,7	4,7	4,1	4,4	4,5	4,8	4,9	5,3	5,2	5,8	5,6	5,4
Βέλγιο	3,8	4,4	5,0	5,2	5,5	5,8	5,9	5,1	6,3	5,7	5,9	5,2	5,6
Μάλτα	3,3	3,6	3,0	3,3	4,4	8,5	10,3	10,2	9,2	6,6	6,5	5,0	4,3
Σλοβενία	3,0	2,6	3,7	4,6	5,4	5,8	6,6	6,7	6,6	6,1	5,9	6,1	6,7
Εσθονία	2,8	3,3	3,8	4,1	4,7	4,5	6,2	7,6	9,4	8,7	9,0	6,2	4,9
Αυστρία	2,7	2,6	2,8	3,7	3,0	3,6	4,0	4,2	4,0	4,0	4,3	4,6	5,9

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Υλική υστέρηση και συνθήκες διαβίωσης, 2020.

⁶⁵ Σύμβαση Δικαιωμάτων του Παιδιού: «Άρθρο 6.- 1. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη αναγνωρίζουν ότι κάθε παιδί έχει εγγενές δικαίωμα στη ζωή. 2. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη μέρη εξασφαλίζουν, στο μέτρο του δυνατού, την επιβίωση και την ανάπτυξη του παιδιού».

4.5 Παιδική φτώχεια και εργασία

Η παιδική εργασία οριοθετείται από τρεις Διεθνείς Συμβάσεις: α) του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας (ΔΟΕ/ΙΛΟ), ο οποίος με τη Σύμβαση 138, ορίζει ως κατώτατη ηλικία εισαγωγής στην εργασία τα 15 έτη, β) του ίδιου οργανισμού, ο οποίος με τη Σύμβαση 182 απαγορεύει τις επικίνδυνες εργασίες για τα παιδιά και γ) τη Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού του ΟΗΕ, άρθρο 32, το οποίο ορίζει ότι το παιδί πρέπει να προστατεύεται από την οικονομική εκμετάλλευση και από κάθε επιβλαβή εργασία.

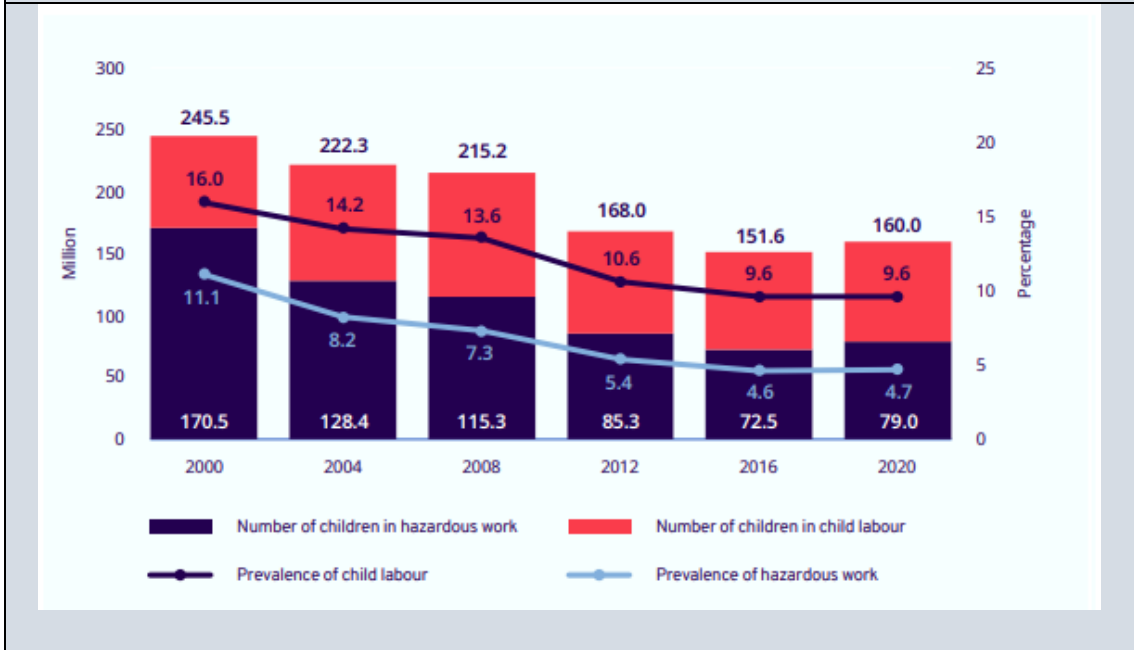
Στην Ελλάδα η παιδική εργασία προστατεύεται από την ενσωμάτωση των παραπάνω Συμβάσεων στην ελληνική έννομη τάξη και από άλλες νομοθετικές παρεμβάσεις, κυρίως με το Προεδρικό Διάταγμα 62/1998 και το Ν.3850/2010, όπου επιτρέπεται η εργασία και κάτω των 15 ετών, όπως: για οικογενειακή απασχόληση σε γεωργικές εργασίες, κτηνοτροφικές, κλπ με ειδικές προϋποθέσεις, π.χ. ελαφριά εργασία, ημερήσια, κ.α..⁶⁶ Παρά ταύτα η χώρα μας δεν έχει ακόμα ενσωματώσει τη Σύμβαση 129 της ΙΛΟ, σχετικά με την καταπολέμηση της παιδικής εργασίας στον αγροτικό τομέα που παγκοσμίως έχει παρατηρηθεί η παράνομη εκμετάλλευση των παιδιών.

Σε παγκόσμιο επίπεδο η παιδική εργασία κατά τη δεκαετία 2010-20 έχει μειωθεί σε απόλυτους αριθμούς κατά 85,5 εκατομμύρια. Παρόλα αυτά μεταξύ του 2016 και του 2020, όπως φαίνεται και από το παρακάτω Γράφημα 4.11, ο απόλυτος αριθμός αυξήθηκε περισσότερο από 8 εκατομμύρια παιδιά. Από τα συνολικά 160 εκατομμύρια παιδιά που εργάζονται το 2020, 79 εκατομμύρια βρίσκονται υπό επικίνδυνες κι ανθυγιεινές εργασίες, θέτοντας σε κίνδυνο τη ζωή τους.⁶⁷

⁶⁶ Unicef, Ανάλυση της κατάστασης των παιδιών και των νέων, Ελλάδα 2020, σελ. 71-73.

⁶⁷ ILO-UNICEF, Ο ρόλος της κοινωνικής προστασίας στην εξάλειψη της παιδικής εργασίας, 2022, σελ. 15-16

Γράφημα 4.11. Ποσοστό και αριθμός παιδιών ηλικίας 5 έως 17 ετών σε παιδική εργασία και επικίνδυνη εργασία, παγκόσμιες εκτιμήσεις, 2000-2020

Πηγή: ILO και Unicef, 2021

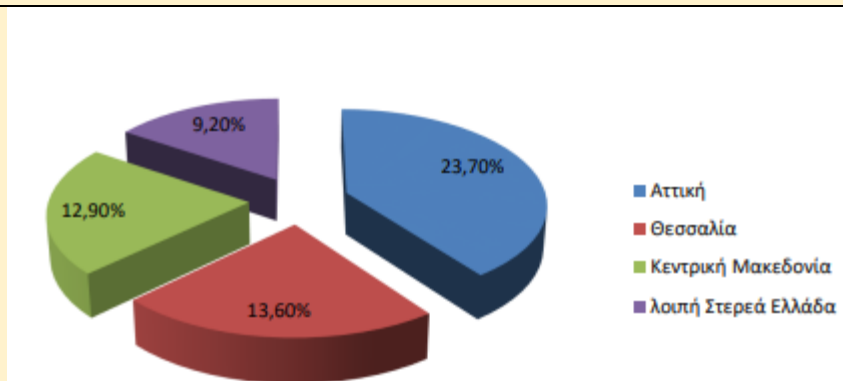
Σε ό,τι αφορά στα στοιχεία για την παιδική εργασία στην Ελλάδα δεν υπάρχουν δεδομένα που να καταδεικνύουν την παιδική εκμετάλλευση και κύρια δεν υπάρχουν ποιοτικά δεδομένα για την προέλευση των παιδιών, το φύλλο, τη γεωγραφική κατανομή και τη νομιμότητα της εργασίας. Οι κρατικές υπηρεσίες, όπως το Υπουργείο Εργασίας, δε συλλέγει συστηματικά στοιχεία για την παιδική εργασία.

Για την ηλικιακή ομάδα των 15-19 ετών, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της έρευνας της ΕΛΣΤΑΤ το 2020, βρίσκονταν σε απασχόληση 14.100 παιδιά (ποσοστό 2,52%), από το σύνολο των 558.900 παιδιών αυτής της ηλικίας. Αντίστοιχα τα παιδιά που απασχολούνταν το 2015, ανέρχονταν σε 11.600 (ποσοστό 2,12%), από το σύνολο των 545.300 παιδιών, ενώ το 2010 τα αντίστοιχα μεγέθη ήταν, 26.700 (ποσοστό 4,63%) σε σύνολο 576.000 παιδιών ηλικίας 15-19 ετών.⁶⁸ Ωστόσο, οι παραπάνω καταγραφές αφορούν μόνο στη νόμιμη εργασία κι αδυνατούν να καταγράψουν την πραγματική κατάσταση στην παιδική εργασία. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της Μη Κυβερνητικής Οργάνωσης «ΑΡΣΙΣ», η οποία αναφέρει ότι το πρώτο τρίμηνο του 2019 οι εργαζόμενοι στο δρόμο κατέγραψαν 550 παιδιά που εργάζονταν παράνομα στους δρόμους της Θεσσαλονίκης, εκ των οποίων τα 450 ήταν ασυνόδευτοι ανήλικοι.

⁶⁸ ΕΛΣΤΑΤ, Ετήσιες χρονοσειρές Έρευνας Εργατικού Δυναμικού από το 1981 / 2020.

Ως προς τη γεωγραφική κατανομή, Γράφημα 4.12, είναι χαρακτηριστική η έρευνα της Unicef (2014), σύμφωνα με την οποία το 23,7% των οικονομικά ενεργών παιδιών βρίσκονται στην Αττική, ακολουθεί η Θεσσαλία με 13,6%, η Κεντρική Μακεδονία με 12,9%, και η υπόλοιπη στεριανή Ελλάδα με 9,2%.

Γράφημα 4.12. Οικονομικά ενεργά παιδιά, σε ποσοστό % ανά περιοχή στην Ελλάδα

Πηγή: Unicef, 2014

Τα παραπάνω σε συνδυασμό με τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα κατά τη δεκαετή οικονομική κρίση, την απουσία αποτελεσματικού ελέγχου της παιδικής εργασίας και την ισχνή κοινωνική προστασία, υπονομεύουν τα δικαιώματα, την ευημερία και την ανάπτυξη των παιδιών, καθώς και τις προσπάθειες που γίνονται μέσω των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης και άλλων μηχανισμών για την εξάλειψη της παιδικής εργασίας.

Κεφάλαιο 5^ο

5. Ευρωπαϊκή εγγύηση για τα παιδιά-Εθνική Στρατηγική

Το 2021 το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης εξέδωσε τη σύσταση για τη θέσπιση της «ευρωπαϊκής εγγύησης για τα παιδιά», στο πλαίσιο της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ε.Ε. και τη σχετική πρόταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Η σύσταση είναι σε συνάφεια με τη δέσμευση της Ε.Ε. για την υλοποίηση της Ατζέντας του 2030 του ΟΗΕ και των στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης, της προηγούμενης σύστασης του 2013 με τίτλο «Επένδυση στα παιδιά: Σπάζοντας τον κύκλο της μειονεξίας» και των 20 αρχών του Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων που διακηρύχθηκε από τα ευρωπαϊκά όργανα το 2017, ο οποίος έθεσε ως στόχο το 2030 να μειωθεί ο

αριθμός των ατόμων της Ε.Ε. με κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό κατά 15 εκατομμύρια, εκ των οποίων τα 5 εκατομμύρια θα είναι παιδιά.⁶⁹

Η Σύσταση υλοποιείται πιλοτικά σε επτά κράτη-μέλη της Ε.Ε., μεταξύ αυτών και στην Ελλάδα (Ελλάδα, Γερμανία, Κροατία, Ιταλία, Βουλγαρία, Λιθουανία και Ισπανία). Στο κείμενο το Συμβούλιο αναφέρει: «*Στόχος της παρούσας σύστασης είναι η πρόληψη και η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού μέσω της διασφάλισης της πρόσβασης των παιδιών που έχουν ανάγκη, σε ένα σύνολο βασικών υπηρεσιών, συμβάλλοντας ως εκ τούτου στην προάσπιση των δικαιωμάτων του παιδιού με την καταπολέμηση της παιδικής φτώχειας και την προώθηση ίσων ευκαιριών*» (Σύσταση 9106/21).

Η σύσταση προς τα κράτη-μέλη προβλέπει την αποτελεσματική κι ελεύθερη πρόσβαση σε προσχολική αγωγή και φροντίδα, συμμετοχή στην εκπαίδευση και στις σχολικές δραστηριότητες, τουλάχιστον ένα υγιεινό γεύμα κάθε σχολική ημέρα και υγειονομική περίθαλψη, καθώς και πρόσβαση σε υγιεινή διατροφή και επαρκή στέγαση.

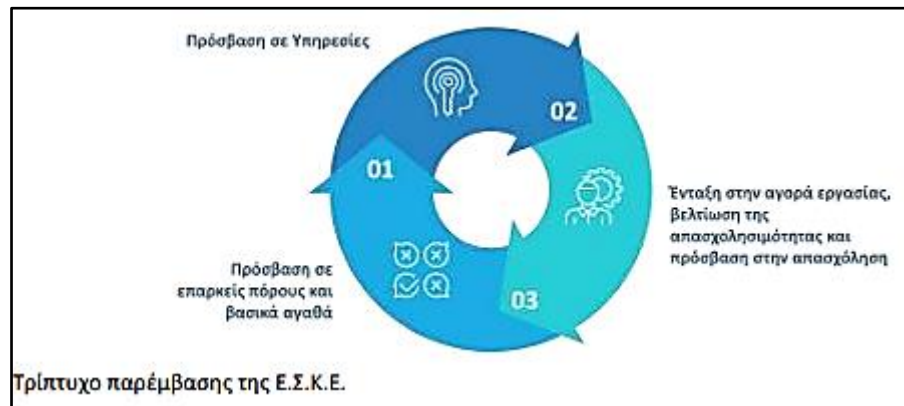
Σε αυτό το πλαίσιο η Ελλάδα συνέταξε την Εθνική Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη και τη Μείωση της Φτώχειας 2021-27(Ε.Σ.Κ.Ε.). Η νέα Εθνική Στρατηγική, έχει προηγηθεί η Εθνική Στρατηγική Κοινωνική Ένταξης 2014-20, θέτει τις εξής προκλήσεις ανά κατηγορία: α) παιδί-οικογένεια, β) άτομα με ειδικές ανάγκες (ΑμεΑ), γ) 3^η ηλικία, δ) ρομά, ε) αστεγία, στ) ένταξη στην αγορά εργασίας και η) αναβάθμιση συστήματος διακυβέρνησης.⁷⁰

Ειδικότερα, ως προς το «παιδί-οικογένεια» η Εθνική Στρατηγική 2021-27 προβλέπει τη μείωση της παιδικής φτώχειας, με στοχευόμενες παρεμβάσεις ολοκληρωτικού χαρακτήρα στην οικογένεια, τη διασύνδεση με τις πέντε προτεραιότητες της ευρωπαϊκής πρωτοβουλίας «Εγγύηση για το παιδί», ώστε κάθε παιδί που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού να έχει πρόσβαση σε δωρεάν υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης, παιδικής φροντίδας, στέγασης και επαρκούς σίτισης, καθώς και ένταξη των εγκαταλελειμμένων ανηλίκων στο κοινωνικό σύνολο. Επίσης, θεσμικό πλαίσιο για τους ασυνόδευτους ανήλικους πρόσφυγες και μείωση του χρόνου των διαδικασιών αναδοχής και υιοθεσίας.

⁶⁹ Συμβούλιο της Ευρώπης, Σύσταση 9106/21.

⁷⁰ Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, Εθνική Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη και Μείωση της Φτώχειας, Αθήνα, Μάιος 2021.

Ο σχεδιασμός της νέας Εθνικής Στρατηγικής επιχειρεί να δώσει απαντήσεις στις περισσότερες διαπιστωμένες ανάγκες και δομείται στο τρίπτυχο:

Πηγή: Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, Εθνική Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη και Μείωση της Φτώχειας, Αθήνα, Μάιος 2021.

Η παραπάνω στόχευση της Ε.Σ.Κ.Ε. φανερώνει την επιδίωξη μιας ολιστικής αντιμετώπισης της κοινωνικής ένταξης και της μείωσης της φτώχειας, παραμένει όμως ως ζητούμενο κατά πόσο θα υλοποιηθεί στην πράξη, καθώς πέρα από τις προθέσεις υπάρχει και το πεδίο της συνέργειας και της διαλειτουργικότητας. Πάντως, όπως και να έχει, το γεγονός ότι, αφενός η αντιμετώπιση αυτού του μείζονος κοινωνικού φαινομένου εντάσσεται στο πλαίσιο μιας εθνικής στρατηγικής, αφετέρου υπάρχει υποχρέωση ορισμού ενός εθνικού συντονιστή που θα υποβάλλει σχέδιο δράσης και ανά διετία έκθεση εφαρμογής στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, μόνο ως θετικό δύναται να χαρακτηριστεί. Η πρώτη αξιολόγηση της Στρατηγικής θα λάβει χώρα προς το τέλος του 2024, στην οποία θα συμμετέχουν και παιδιά.

Επίλογος-Συμπεράσματα

Παρά τις φιλόδοξες προβλέψεις των διεθνών οργανισμών, προεξαρχούσης της Παγκόσμιας Τράπεζας, ότι η φτώχεια προϊόντος του χρόνου τείνει να εξαφανισθεί, αυτή είναι παρούσα κι επιδεικνύει μια αξεπέραστη αντοχή στο χρόνο. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως, η ύπαρξη της φτώχειας δε συναρτάται τόσο από τις πολιτικές προθέσεις απομείωσής της, όσο από τις αιτίες που την προκαλούν. Όσο το μεγαλύτερο μερίδιο του παγκόσμιου πλούτου συγκεντρώνεται σε λίγα χέρια, τόσο θα βαθαίνουν οι ανισότητες και οι αιτίες που γεννούν τη φτώχεια. Με άλλα λόγια, όσο υφίσταται ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, ο οποίος από τη φύση του είναι άνισος και υπερσυγκεντρωτικός, τόσο η φτώχεια και η νέα φτώχεια θα ταλανίζουν τις κοινωνίες.

Παρά τις επιστημονικές και πολιτικές ασυμφωνίες γύρω από τον ορισμό της φτώχειας ως απόλυτου ή σχετικού μεγέθους, εντούτοις έχει επικρατήσει η μέτρηση της σχετικής φτώχειας, ιδιαίτερα στο ευρωπαϊκό στερέωμα. Η σχετική φτώχεια στην Ε.Ε., άρα και στην Ελλάδα, ορίζεται ως το 60% του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος, με βάση την τροποποιημένη κλίμακα ισοδυναμίας του ΟΟΣΑ, εκτιμώντας ότι έτσι ακολουθείται το επίπεδο ανάπτυξης και το βιοτικό επίπεδο της κάθε κοινωνίας κι άρα βρίσκεται σε έναν διαρκή επαναπροσδιορισμό.

Προφανώς και η αντίληψη αυτή για τη σχετική φτώχεια δεν τυγχάνει ευρείας αποδοχής από την επιστημονική κοινότητα. Η σημαντικότερη κριτική που δέχεται είναι η αδυναμία της να καταγράψει το πραγματικό επίπεδο της φτώχειας σε περιόδους μεγάλης οικονομικής ύφεσης, όπου το διάμεσο εισόδημα πέφτει και οι φτωχοί του χθες, δε λογίζονται και ως οι φτωχοί του αύριο, ενώ το εισόδημά τους μπορεί και να μειώνεται, αλλά πάντως να βρίσκεται άνω του 60% του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος .

Αντίστοιχοι προβληματισμοί γεννώνται και από τη χρήση του όρου κοινωνικός αποκλεισμός. Η σκόπιμη χρήση του και η συσκότιση που επιχειρείται διαμέσου αυτού στο φαινόμενο της φτώχειας, επέτεινε το ήδη απροσδιόριστο, θολό και ασαφή χαρακτήρα του. Εντούτοις, το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού είναι υπαρκτό και οφείλει η επιστημονική κοινότητα να το μελετήσει, σε σχέση και με την ύπαρξη της φτώχειας κι όχι αποκλειστικά με αυτήν.

Αναζητώντας τη θεωρητική προσέγγιση της παιδικής φτώχειας ήρθαμε αντιμέτωποι με την έννοια της παιδικής ηλικίας και την αντίληψη της κοινωνίας για

αυτήν. Μία έννοια που διαρκώς επαναπροσδιορίζεται στο χρόνο και στο χώρο για να περάσει από την παντελή ανυπαρξία στην προνεωτερική και νεωτερική εποχή στον αιώνα της αποκάλυψης της παιδικής ηλικίας από τον Philippe Aries στη μετανεωτερική εποχή. Ουσιαστικά η είσοδος του παιδιού στη σχολική εκπαίδευση διεύρυνε και οριοθέτησε την παιδική ηλικία, αύξησε το κοινωνικό ενδιαφέρον για την προστασία του, μείωσε την παιδική θνησιμότητα και περιόρισε τη βάνουση παιδική εργασία. Το παιδί πλέον αντιμετωπίζεται ως «δρων υποκείμενο», μία υπόσταση που σφραγίστηκε από τη διακήρυξη των δικαιωμάτων του παιδιού από τον Ο.Η.Ε., το 1989, σύμφωνα με την οποία «παιδί είναι κάθε άτομο μικρότερο των 18 χρόνων».

Τούτων δοθέντων, όσο δεν υπήρχε παιδική ηλικία δεν υφίσταται και παιδική φτώχεια ως μετρήσιμο μέγεθος. Παρόλα αυτά ακόμα και στις προβιομηχανικές κοινωνίες, όπως της Αγγλίας, υπήρχαν αναφορές για φτωχά και άπορα παιδιά μέσα σε οικογένειες επίσης φτωχές και άπορες, καταδεικνύοντας ότι η φτώχεια των παιδιών και η φτώχεια των ενηλίκων είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Από την άλλη όσο περίπλοκος είναι ο προσδιορισμός της φτώχειας των ενηλίκων, ακόμα περισσότερο είναι αυτός της παιδικής φτώχειας, δεδομένου ότι τα παιδιά δε ζουν αυτόνομα και δε διαθέτουν δικό τους εισόδημα. Όλες οι έρευνες επομένως στρέφονται στα νοικοκυριά με παιδιά και η παιδική φτώχεια καταγράφεται με έμμεσο τρόπο. Η αυξημένη, όμως, προσοχή των μετανεωτερικών χρόνων προς τα παιδιά και η συνειδητοποίηση ότι η παιδική ηλικία είναι καθοριστικής σημασίας για την ενήλικη ζωή, έστρεψε το επιστημονικό και το πολιτικό ενδιαφέρον στη μελέτη και στην αντιμετώπιση της παιδικής φτώχειας.

Σε αυτό το πλαίσιο και με αυτή στη στόχευση η Ε.Ε. ανέπτυξε και αναπτύσσει προγράμματα αντιμετώπισής της, όπως η σύσταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2013/112/ΕΕ) προς τα κράτη μέλη για την ανάπτυξη πολιτικών με τίτλο: «Επένδυση στα παιδιά: σπάζοντας τον κύκλο της μειονεξίας».

Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι αποφάσεις και οι δράσεις του Ο.Η.Ε. και της Unicef, στο πλαίσιο εφαρμογής και διασφάλισης των διακηρυγμένων δικαιωμάτων του παιδιού και των δεκαεφτά(17) Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης που υιοθετήθηκαν από τις ηγεσίες των χωρών του ΟΗΕ το 2015.

Μία από τις θεμελιώδεις αρχές των δικαιωμάτων του παιδιού είναι η εξυπηρέτηση «του καλύτερου συμφέροντος του παιδιού», μια γενική αντίληψη που διαπερνά τόσο τους διεθνείς όσο και τους εγχώριους νομικούς κανόνες. Η Ελλάδα είναι μία από τις χώρες με ισχυρό νομικό πλαίσιο για την προστασία και την

προαγωγή της παιδικής ηλικίας, εντούτοις, όμως, στερείται μηχανισμών καταγραφής, παρακολούθησης και αποτίμησης των πολιτικών για τα παιδιά.

Παρά την οικουμενική αποδοχή των δικαιωμάτων του παιδιού η καθολική εφαρμογή τους και η πλήρης προστασία του είναι ακόμα και στις μέρες μας ένα ζητούμενο. Διότι τι άλλο παρά καταστρατήγηση θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι η ύπαρξη της παιδικής φτώχειας και η χρόνια αποστέρηση βασικών αγαθών και υπηρεσιών. Τι άλλο παρά μία μη ευημερούσα και παραπαίουσα κοινωνία σηματοδοτεί η παρουσία φτωχών κι αποκλεισμένων παιδιών.

Το μέσο ατομικό διαθέσιμο εισόδημα στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης 2010-20 υπέστη δραματική μείωση έως και -37,59% το 2016 σε σχέση με αυτό του 2010. Η παιδική φτώχεια στην Ελλάδα που καταγράφεται σε ποσοστό περίπου 23% το 2010, εκτινάσσεται το 2013 στο 29% περίπου, αποδεικνύοντας ότι η οικονομική κρίση και το μειωμένο οικογενειακό εισόδημα είχε άμεση επίπτωση σε αυτήν, αν και δεν ακολουθεί στις καταγραφές την αντίστοιχη ποσοστιαία πτώση του διάμεσου εισοδήματος.

Το εύρος της παιδικής φτώχειας γίνεται πιο εναργές, όταν μετρηθεί πληθωρισμένο με τον εναρμονισμένο δείκτη καταναλωτή και σταθερό έτος αναφοράς. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι με βάση την πραγματική αγοραστική δύναμη η παιδική φτώχεια βρίσκεται πολύ ψηλά, σε ένα ποσοστό 44,8% για το 2020. Με άλλα λόγια, σχεδόν ένα στα δύο παιδιά βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας και μάλιστα σε ποσοστό σχεδόν διπλάσιο από την έναρξη της κρίσης.

Αντίστοιχα είναι και τα ευρήματα για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της παιδικής φτώχειας στην Ελλάδα, σε ό,τι αφορά στην επιμονή της παιδικής φτώχειας από το 12% το 2010 στο 20% το 2016, το χάσμα της παιδικής φτώχειας από το 27,4% το 2011 στο 39% το 2013 και στο 28,7% το 2020, στοιχεία που καταμαρτυρούν τις δυσκολίες να βγουν από το τέλμα της φτώχειας και το γεγονός ότι στην κρίση τα φτωχά παιδιά έγιναν ακόμα πιο φτωχά (χάσμα).

Καθοριστικοί παράγοντες για την ύπαρξη της παιδικής φτώχειας στην Ελλάδα αναδεικνύονται: η σύνθεση της οικογένειας με τις μονογονεϊκές οικογένειες να είναι πιο ευάλωτες, το επίπεδο εκπαίδευσης των γονέων, οι υποχρεωτικές εκπαίδευσης βρίσκονται σε μεγαλύτερο κίνδυνο, καθώς και οι κρατικές κοινωνικές μεταβιβάσεις (συντάξεις, επιδόματα, κλπ), επιδρούν καθοριστικά στη μείωσή της, π.χ. από 35,4% το 2020 σε 23,7%. Ανάμεσα σε αυτά τα χαρακτηριστικά βρίσκονται και οι αιτίες της διαγενεακής μεταβίβασης ή της «παγίδας φτώχειας», καθώς η οικογένεια κληροδοτεί

στα παιδιά της το οικονομικό, το εκπαιδευτικό, το κοινωνικό, ακόμα και το πολιτιστικό κεφάλαιο.

Συνακόλουθα, ο δείκτης κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού για τα παιδιά έως 18 ετών, που καταγράφει αυτά που είτε διατρέχουν κίνδυνο φτώχειας, ή σοβαρές στερήσεις υλικών αγαθών ή ζουν σε νοικοκυριό με πολύ χαμηλό βαθμό απασχόλησης, παρουσιάζει μεγαλύτερα ποσοστά και ανώτερη αύξηση από το 2010 (29%) έως την κορύφωσή του το 2013 (38%). Στο τέλος της δεκαετίας το ποσοστό αυτό παραμένει στο 31%, περίπου, το οποίο σημαίνει ότι σχεδόν 1 στα 3 παιδιά βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό και ότι η μείωση του δείκτη είναι πιο αργή από την αύξησή του μετά το 2016.

Το αυξημένο πολιτικό και επιστημονικό ενδιαφέρον για τα παιδιά μετά τον 20ο αιώνα έχει βελτιώσει θεαματικά τη θέση τους στην κοινωνία και έχει εδραιώσει την αναγνώριση της παιδικής ηλικίας. Παρά ταύτα τα παιδιά εξακολουθούν να είναι τα πρώτα «θύματα» των μεγάλων κρίσεων και στην περίπτωση μας της οικονομικής κρίσης στην εξεταζόμενη δεκαετία. Η οικουμενική αποδοχή της διακήρυξης των δικαιωμάτων του παιδιού (1989) δε σημαίνει και καθολική εφαρμογή αυτών.

Στην Ελλάδα, με ένα ισχυρό νομικό πλαίσιο, κατά την περίοδο της κρίσης θεμελιώδη δικαιώματα των παιδιών, όπως η υγεία, η εκπαίδευση, η παιδική ηλικία και η αρμονική ανάπτυξή τους, περιορίστηκαν ή σε ορισμένες περιπτώσεις αγνοήθηκαν. Κι ενώ η γενική εικόνα είναι πως, η υγεία των παιδιών βρίσκεται σε πολύ καλό επίπεδο, μειώθηκαν δραστικά οι κρατικές δαπάνες υγείας κι αυξήθηκαν οι ιδιωτικές σχεδόν στο 1/3 του συνόλου, αυξήθηκαν τα προβλήματα ψυχικής υγείας, η παιδική θνησιμότητα και οι ακάλυπτες υγειονομικές ανάγκες, συνθήκες που εκτιμάται ότι είναι πιο έντονες σε παιδιά Ρομά, πρόσφυγες ή με αναπηρίες.

Ανάλογη εικόνα παρατηρείται και στην εκπαίδευση, όπου η μείωση των κρατικών δαπανών είχε άμεσο αντίκτυπο στην ποιότητα της εκπαίδευσης, με ένα τεράστιο ποσό από τον οικογενειακό προϋπολογισμό να δαπανάται για εξωσχολικές δραστηριότητες, ενώ η μη εγγραφή σε δομές προσχολική φροντίδας αγγίζει το 50% και η σχολική διαρροή παρουσιάζει αυξητικές τάσεις.

Σε ό,τι αφορά στην παιδική εργασία τα στοιχεία είναι ελλιπή, όμως σύμφωνα με εκτιμήσεις της ΕΛΣΤΑΤ, υφίσταται και υπολογίζεται ότι έχει αυξητικές τάσεις κατά τη δεκαετία 2010-20.

Τέλος, σε ό,τι αφορά στις υλικές στερήσεις έχουμε μία αλματώδη αύξηση, σχεδόν διπλασιάζεται από την αρχή της κρίσης, παρουσιάζοντας και μια αισθητή

ανθεκτικότητα στο χρόνο. Μάλιστα, η Ελλάδα βρίσκεται στις υψηλότερες θέσεις ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες.

Κλείνοντας την παρούσα εργασία, παρόλο που τα παιδιά δεν αποτελούν ιδιαίτερη ομάδα στον ερευνητικό τομέα, συμπεραίνουμε: πως καθίστανται ίσως η πιο ευάλωτη ομάδα σε περιόδους κρίσης, η παιδική φτώχεια όχι μόνο είναι παρούσα, αλλά και με αυξητικές τάσεις το 2010-20, τα χαρακτηριστικά της δείχνουν μία ανθεκτικότητα στο χρόνο, τα βασικά δικαιώματα των παιδιών πλήττονται, ενώ οι διάφορες πολιτικές δράσεις τόσο σε επίπεδο Ε.Ε. όσο και σε εθνικό επίπεδο δεν ελέγχονται πλήρως ως προς την αποτελεσματικότητά τους.

Η πρόταση της ΕΕΔΑ για παιδοκεντρικές δημοσιονομικές πολιτικές και σύνταξης παιδικών κρατικών προϋπολογισμών, ενδεχομένως να αποσαφήνιζε και να προσδιόριζε περισσότερο σε συνδυασμό με τη συλλογή δεδομένων για τα παιδιά τις εφαρμοζόμενες πολιτικές καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Βιβλιογραφία-πηγές

Πηγές

Α΄ Εκθέσεις-Έρευνες

ILO-Unicef, *Ο ρόλος της κοινωνικής προστασίας στην εξάλειψη της παιδικής εργασίας*, 2022, (https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipec/documents/publication/wcms_845168.pdf).

Unicef, *Ανάλυση παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, UNICEF – Περιφερειακό Γραφείο Ευρώπης και Κεντρικής Ασίας, Γενεύη, 2021, (<https://www.unicef.org/eca/media/20691/file/Deep%20Dive%20Greece%20-%20Main%20report%20GR.pdf>).

Unicef, *Ανάλυση παιδικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Ακάλυπτες ανάγκες και φραγμοί στην πρόσβαση*, 2020, (<https://www.unicef.org/greece/media/2036/file/%CE%88%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7:%20%CE%97%20%CE%91%CE%BD%CE%AC%CE%BB%CF%85%CF%83%CE%B7%20%CF%84%CE%B7%CF%82%20%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7%CF%82%20%CF%84%CF%89%CE%BD%20%CE%A0%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CF%8E%CE%BD%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CF%84%CF%89%CE%BD%20%CE%9D%CE%AD%CF%89%CE%BD%20%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD%20%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%202021.pdf>)

Unicef, *Η Ανάλυση της Κατάστασης των Παιδιών και των Νέων στην Ελλάδα 2021*, (Έκθεση: Η Ανάλυση της Κατάστασης των Παιδιών και των Νέων στην Ελλάδα 2021.pdf).

Unicef, Έκθεση: *Η ανάλυση της κατάστασης των παιδιών και των νέων στην Ελλάδα*, 2020, (<https://www.unicef.org/greece/media/2036/file/%CE%88%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7:%20%CE%97%20%CE%91%CE%BD%CE%AC%CE%BB%CF%85%CF%83%CE%B7%20%CF%84%CE%B7%CF%82%20%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7%CF%82%20%CF%84%CF%89%CE%BD%20%CE%A0%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CF%8E%CE%BD%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CF%84%CF%89%CE%BD%20%CE%9D%CE%AD%CF%89%CE%BD%20%CF%83>

%CF%84%CE%B7%CE%BD%20%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%202021.pdf).

Εθνική Επιτροπή για του Δικαιώματα του Ανθρώπου, *Παρατηρήσεις επί του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για τα Δικαιώματα του Παιδιού 2018-20*, 2018.

Έκθεση, Διεθνής Τράπεζα για την Ανασυγκρότηση και την Ανάπτυξη / Η Παγκόσμια Τράπεζα, 2020, (<https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34496/9781464816024.pdf>).

Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), *Έρευνα Υγείας*, έτους 2019.

ΕΛΣΤΑΤ, *Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών: Έτος 2020*.

ΕΛΣΤΑΤ, *Ετήσιες χρονοσειρές Έρευνας Εργατικού Δυναμικού από το 1981 / 2020*, 2020.

Ευρωπαϊκό Δίκτυο Συνηγόρων του Παιδιού (ENOC), *Δημόσια θέση «Παιδιά και Λιτότητα»*, Εδιμβούργο, 2014.

ΟΟΣΑ/Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τα Συστήματα και τις Πολιτικές Υγείας (2019), *Ελλάδα: Προφίλ Υγείας 2019, Η Κατάσταση της Υγείας στην ΕΕ*, ΟΟΣΑ, Παρίσι/Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τα Συστήματα και τις Πολιτικές Υγείας, Βρυξέλες.

Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, *Εθνική Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη και Μείωση της Φτώχειας*, Αθήνα, Μάιος 2021.

Β΄ Νόμοι

Ελληνική Δημοκρατία, Νόμος 2101, ΦΕΚ Α 192/2-12-1992, *Κύρωση της Διεθνούς Σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού*, άρθρο πρώτο.

Συμβούλιο της Ευρώπης, *Σύσταση 9106/21*.

Βιβλιογραφία

Α΄ Ελληνόγλωσση

Ανδρικοπούλου Ειρήνη, Παπαδόπουλος Φώτης, Τσακλόγλου Παναγιώτης, (2013), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα: επικάλυψη και διαφοροποιήσεις*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα.

Ανδρικοπούλου Ειρήνη, Τσακλόγλου Παναγιώτης, (2010), *Δυναμική Ανάλυση του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα.

Αριές Φιλίπ, (1990), *Αιώνες Παιδικής Ηλικίας*, (μετάφραση Αναστοπούλου Γιούλη), Γλάρος, Αθήνα.

Γιαννίτσης Τάσος, Ζωγραφάκης Σταύρος, (2016), *Ανισότητες, φτώχεια, οικονομικές ανατροπές στα χρόνια της κρίσης*, ΠΟΛΙΣ, Αθήνα.

Γκίβαλος Μενέλαος, Δασκαλάκης Δημοσθένης, (2011), *Παιδική ηλικία και τα δικαιώματα του παιδιού*, ΛΙΒΑΝΗ, Αθήνα.

Καμινιώτη Ολυμπία, (επιμέλεια), (2018), *Κοινωνικές ανισότητες, κοινωνικά δικαιώματα και κοινωνική πολιτική*, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού, Αθήνα.

Κάνινγκχαμ Χιού,(2016), *Παιδιά και παιδική ηλικία στη δυτική κοινωνία από το 16ο αιώνα μέχρι σήμερα*, (μετάφραση Μαρκέτου Πελαγία), ΣΜΙΛΗ, Αθήνα.

Λύτρας Ανδρέας, (2017), *Τα Κοινωνικά, τόμος II*, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Λύτρας Ανδρέας, (2020), *Η ελληνική κοινωνία στον 21ο αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Λύτρας Ανδρέας, (2021), *Συνεργατική Κοινωνία*, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Λύτρας Ανδρέας, (2021), *Φτωχοί και πλούσιοι: Οι πραγματικότητες και το πρόβλημα του "επειδή"*, Κοινωνικός αποκλεισμός, "Για τους ανθρώπους που παραμερίζουμε...".

Εισηγήσεις τριήμερου συνεδρίου Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αρμός, Αθήνα.

Μακρυνιώτη Δήμητρα, (επιμέλεια), (2001), *Κόσμοι της παιδικής ηλικίας*, Νήσος, Αθήνα.

Μισσός Βλάσης, Παπαθεοδώρου Χρήστος, Παπαναστασίου Στέφανος,(2020), *Κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας στην Ελλάδα*, ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Αθήνα.

Μιχαλομανωλάκη Σοφία, (2022), *Όψεις της παιδικής φτώχειας, Βιώματα οικογενειών στις περιοχές Αχαρνές και Μεταμόρφωση Αττικής*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Μπάουμαν Ζίγκμουντ,(2004), *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*,(επιμέλεια-μετάφραση Γεώργιος Κωνσταντίνος), Μεταίχμιο, Αθήνα.

Οικονόμου Χαράλμπος, Φερόνας Ανδρέας,(επιμέλεια), (2006), *Οι εκτός των τειχών, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, ΔΙΟΝΙΚΟΣ, Αθήνα.

Μπουγιούκος Γιώργος, (2017) *Παιδική ηλικία, Φτώχεια και οι Επιπτώσεις στα παιδιά: Κοινωνικοϊστορικές και Σύγχρονες Διαστάσεις*, Ανέκδοτη Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα.

Παπαθεοδώρου Χρήστος, Παπαναστασίου Στέφανος, (2010), *Διαγενεακή μεταβίβαση της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ*, ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Αθήνα.

Παπαθεοδώρου Χρήστος, Πετμετζίδου Μαρία, (2004), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Εξάντας, Αθήνα.

Παπασιμάκη Αικατερίνη κ.ά., (2022), *Mind the gap, Φιλανθρωπία και χειραφέτηση, Θέματα-προεκτάσεις-ζητήματα*, Ράλλεια Πειραματικά Σχολεία, Πειραιάς.

Τζενκ Κρις, (2020), *Παιδική Ηλικία*, (μετάφραση Κουγιουμτζάκη Φωτεινή), Gutenberg, Αθήνα.

Τσιάκαλος Γεώργιος,(1998), *Κοινωνικός αποκλεισμός ορισμοί, πλαίσιο και σημασία*, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας & Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα.

Β' Ξενόγλωσση

Rowntree B. Seebohm, (1901), *Poverty : a study of town life*, Macmillan, London.

Townsend Peter, (1997), *Poverty in the United Kingdom* Allen Lane and Penguin Books, London.

Levitas, Ruth, (1998), *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*. Macmillan, London.

Room Graham, (1995), *Poverty and Social Exclusion: The New European Agenda for Policy and Research*, Policy Press, Bristol.

Atkinson AB and Hills John, (1998), *Exclusion, Employment and Opportunity*, Center for Analysis of Social Exclusion (CASE), London School of Economics and Political Science, London.

Chris Jenks,(1996), *Childhood*, Routledge, London and New York.

Cunningham Hugh, (2005), *Children and Childhood in Western Society since 1500*, Routledge, New York..

Ariès Philippe, (1962), *Centuries of childhood : a social history of family life*, Alfred A. Knopf , New York.

DeMause Lloyd, (1974), *The history of childhood*, Harper and Row, New York.

Malthus Thomas Robert,(1798), *An Essay on the Principle of Populatio*, J. Johnson, London.

Erikson Robert , Goldthorpe John, (1992), *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Countries*, Oxford University Press, New York.

Ringen Stein, (1988) , *Direct and Indirect Measures of Poverty*, Journal of Social Policy 17, Issue 3, Cambridge University Press.